

TUSSEN VREEMD EN VERWANT

**Een onderzoek naar de rol van religie in de identiteitsontwikkeling van
jonge moslims en christenen**

Godsdienstwetenschap

Tussen vreemd en verwant :
Een onderzoek naar de rol van
religie in de
identiteitsontwikkeling van
jonge moslims en christenen /
Carla BOL – 2008

Door Carla Bol

Studie: godsdienstwetenschap

Studentnummer: 0939994

Hoofdvakdocent: dr. M. W. Buitelaar

Meelezer: drs. S. I. Ketner

Voorwoord

Ik ben een aantal mensen veel dank verschuldigd voor hun tijd, begrip en advies. Allereerst dank ik dr. Marjo Buitelaar en drs. Susan Ketner voor hun begeleiding, adviezen en geduld met mij als ik het even niet zag zitten. Ook ben ik dankbaar voor de medewerking van drs. J. Vogel, rector van het Wessel Gansfortcollege te Groningen en mevrouw M. van der Linden, studieadviseur op het Edisoncollege te Apeldoorn. Speciale dank gaat uit naar John Bullinga, die talloze keren voor taxi heeft gespeeld, mij heeft gesteund als ik het even niet meer wist en altijd klaarstond met nuttige adviezen. Mijn broer, Jeroen Bol, is mij al die tijd tot grote steun geweest, waarvoor dank en waardering. En *last but not least* sta ik zwaar in het krijt bij mijn ouders, Elzo en Gerda Bol, voor hun constante geestelijke en financiële steun. Iedereen ontzettend bedankt!

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	1
<u>Doelstelling en vraagstelling van de scriptie</u>	5
<u>Werkwijze</u>	5
<u>Validiteit van de gegevens</u>	6
<u>Opbouw van de scriptie</u>	6
Hoofdstuk 1 – Identiteitsvorming en coping-strategieën	8
<u>1.1 - Sociale identiteit</u>	8
<u>1.1.1. - Deelidentiteiten</u>	9
<u>1.2 - Identificatie</u>	9
<u>1.2.1 - Identificatie en etniciteit</u>	10
<u>1.3 - Identiteitsvorming tijdens de adolescentie</u>	11
<u>1.3.1 - Het proces van adolescentie</u>	14
<u>1.3.2 - Marcia's bewerking van Eriksons theorie</u>	14
<u>1.4 - Copingstrategieën</u>	15
<u>1.4.1 - Strategieën om een coherente identiteit te behouden</u>	16
<u>1.4.2 - Strategieën ter voorkoming van stigmatisatie en identiteitsvorming</u>	18
Hoofdstuk 2 – Ouders: opvoeding in theorie en praktijk en de mening van jongeren hierover	19
<u>2.1 – Islamitisch en Marokkaans ouderschap</u>	19
<u>2.2 – Islamitische opvoeding en de rol van vaders en moeders</u>	20
<u>2.3 – Moslimjongeren en hun opvoeding</u>	23
<u>2.4 – Christelijke jongeren en hun opvoeding</u>	28
<u>2.5 – Conclusie</u>	29

Hoofdstuk 3 – Vriendschap, relaties en huwelijk	30
<u>3.1 – Moslimjongeren en hun vrienden</u>	30
<u>3.2 – Christelijke jongeren en hun vrienden</u>	32
<u>3.3 – Relaties en huwelijk volgens moslimjongeren</u>	33
<u>3.4 – Christenen over seks, relaties en huwelijk</u>	38
<u>3.5 – Conclusie</u>	39
Hoofdstuk 4 – Geloof: theorie en praktijk	40
<u>4.1 – De vijf zuilen van de islam</u>	40
<u>4.2 – De islam in Europa en Nederland</u>	42
<u>4.3 – Moslimjongeren en hun geloof</u>	46
<u>4.3.1 – De hoofddoek</u>	49
<u>4.4 – Moslimjongeren en andere godsdiensten</u>	52
<u>4.5 – Christelijke jongeren en hun geloof</u>	54
<u>4.6 – Conclusie</u>	58
Hoofdstuk 5 – Etniciteit: ben ik Nederlander of Marokkaan?	59
<u>5.1 – Moslimjongeren over Marokkaan zijn in Nederland</u>	59
<u>5.1.1 – Samenvatting</u>	66
<u>5.2 – Christenen in Nederland</u>	67
<u>5.3 – Conclusie</u>	68
Hoofdstuk 6 – Conclusie	69
<u>6.1 – De resultaten</u>	69
<u>6.2 – Conclusie</u>	71
Literatuurlijst	73

Appendix

Inleiding

De afgelopen jaren is er een ontzagwekkende stapel papier volgeschreven over Marokkanen in Europa en Nederland. Wetenschappers, journalisten, politici en opiniemakers hebben zich gebogen over de problematiek van probleemjongeren, hoofddoekjeskwesties en radicalisering van sommige moslimgroeperingen. In de krant lees ik met regelmaat opiniestukken over moslims in Nederland of berichten van al dan niet verijdelde zelfmoordaanslagen.

Veel Nederlanders beschouwen Marokkanen als 'anders'. Als we de berichtgeving moeten geloven, houden moslims zich aan geloofsregels die niet lijken te 'passen' in het seculiere Nederland: ze willen bidden in de baas zijn tijd, ze willen hoofddoekjes dragen op openbare scholen en zich alleen laten onderzoeken door een dokter van hetzelfde geslacht.

Maar laten we niet vergeten dat Nederland tot voor kort (in verhouding tot ons verleden) een christelijk land was waarin ook strenge geloofsregels nageleefd moesten worden. Als je niet lid was van een kerk was je ongelovig en dat had nare gevolgen voor je positie in de samenleving. Pas in de loop van de achttiende eeuw ontstond het idee dat de mens zelf macht heeft over de wereld en niet alleen God. Door de opkomst van de wetenschappen werd die notie versterkt. Dit leidde ertoe dat Europeanen vonden dat zij de 'onderontwikkelde' niet-westerse landen konden domineren. Men vergat voor het gemak even dat er ooit een tijd was geweest dat bijvoorbeeld de islamitische wetenschap al zeer ver ontwikkeld was, terwijl het christelijke Europa toen nog nauwelijks een idee had van wetenschap (J. M. Roberts 1993: 310-312).

Doordat Nederlanders onder invloed van dit 'Europese denken' steeds meer geneigd zijn het geloof naar de periferie van hun wereldbeeld te schuiven, vinden ze moslims voor wie het geloof centraal staat in hun leven vreemd of dom. We denken meteen aan religieus fanatisme en onderdrukking. Deze soms naar xenofobie neigende denkbeelden doen ons soms vergeten dat er in Nederland nog altijd christenen zijn voor wie het geloof misschien wel net zo belangrijk is. Laten we ook niet vergeten dat de moslimjeugd van nu aan dezelfde invloeden van de westerse cultuur blootstaat als 'onze' jeugd. Individualisering en secularisatie drukken ook op hun leven een stempel. Zij beleven daardoor vaak een andere islam dan hun ouders. Maar wat is dan 'de islam'? Als

de één zijn geloof anders beleeft dan de ander, is er dan wel één islam? Wat is 'de' islamitische cultuur? Deze vragen zijn belangrijk om te stellen; het doet volgens mij geen recht aan de verscheidenheid van visies binnen de islam die ik in mijn onderzoek ben tegengekomen om te spreken van één islam, 'de' islam. Ik put hieronder uit Marjo Buitelaars boek *Islam in het dagelijks leven. Religie en cultuur onder Marokkanen* om deze bewering te beargumenteren.

Cultuur wordt vaak voorgesteld als een eenheid met uniforme regels, waarden en praktijken, die duidelijk is afgebakend, waarbinnen geen conflicterende normen en waarden voorkomen en waarin iedereen zo'n beetje hetzelfde denkt en handelt. Dit is een essentialistische kijk op cultuur, die veronderstelt dat het conflicteren van normen en waarden slechts plaatsvindt tussen culturen. Binnen een cultuur zelf kunnen normen en waarden echter ook botsen (Buitelaar 2006: 14). Een voorbeeld van conflict binnen de Nederlandse cultuur is de problematiek van extreemrechtse groeperingen: hun opvatting gaat in tegen het Nederlandse idee van tolerantie en integratie en doet denken aan opvattingen die ten grondslag lagen aan de Tweede Wereldoorlog. Maar deze groeperingen het zwijgen opleggen gaat in tegen de vrijheid van meningsuiting waarop Nederland zich voorstaat.

Binnen een cultuur kunnen mensen dus verschillende denkbeelden en visies op de werkelijkheid hebben. De essentialistische kijk op cultuur, zoals hierboven genoemd, koppelt cultuur los van het menselijk handelen. De individuele verschillen tussen mensen en de diverse manieren waarop zij in concrete situaties handelen worden zo genegeerd. Ook wordt geen rekening gehouden met het feit dat culturen in contact met elkaar staan en elkaar beïnvloeden (Buitelaar 2006: 15). Onze beroemde 'Hollandse' tulp komt bijvoorbeeld uit Turkije.

De essentialistische opvatting ziet cultuur te veel als een zelfstandig geheel waarin mensen een passieve rol spelen en soms slachtoffer worden van die cultuur. Een bekend voorbeeld is de opvatting dat 'de' islam vrouwen onderdrukt (Buitelaar 2006: 15). Een meer genuanceerde uitspraak zou zijn: bepaalde leden van de islamitische cultuur onderdrukken bepaalde vrouwen. Niet alle mannen onderdrukken vrouwen en niet alle vrouwen worden onderdrukt.

Marjo Buitelaar reikt in haar boek een manier aan om naar culturen te kijken zonder bovenstaande factoren uit het oog te verliezen. Zij spreekt over cultuur als 'werk in uitvoering'. Iedereen bezit een culturele gereedschapskist; de instrumenten bestaan uit normen, waarden, denkbeelden en gevoeligheden enerzijds en praktische gewoonten en gebruiken anderzijds. Met deze instrumenten geven mensen individueel of in groepsverband betekenis aan de wereld om hen heen. Deze visie bestrijdt het denkbeeld dat mensen hun cultuur passief ondergaan. Cultuur als 'werk in uitvoering' impliceert ook dat je instrumenten kan lenen uit andere gereedschapskisten en door omgang met andere mensen nieuwe denkbeelden en gedragspatronen te ontwikkelen (Buitelaar 2006: 16-17).

De visie op cultuur als 'werk in uitvoering' kan er echter toe leiden dat de maakbaarheid en flexibiliteit wordt overschat. Mensen zijn nog altijd afhankelijk van mogelijkheden en beperkingen die hun positie in de samenleving met zich meebrengt. Ook kunnen zij het gevoel hebben dat cultuur macht over hen uitoefent. Je kunt je niet zomaar losmaken van de ene cultuur en je verbinden aan een andere. Culturele opvattingen en gewoontes zetten zich van jongs af aan vast in je lichaam, zodat je op een bepaalde manier gedraagt en situaties op een bepaalde manier interpreteert (Buitelaar 2006: 17). Deze 'inprenting' in het lichaam is bijvoorbeeld een verklaring voor het feit dat Nederlanders in het buitenland soms feilloos landgenoten herkennen zonder dat ze kunnen uitleggen hoe ze dat zien.

Gesteld kan dus worden dat je cultuur 'hebt', maar ook cultuur 'maakt'. Soms zien mensen cultuur als iets dat hen regels oplegt en soms als iets flexibels dat openstaat voor interpretatie. In sommige situaties formuleren zij hun identiteit meer in termen van specifieke culturele eigenschappen dan in andere (Buitelaar 2006: 17).

Hoe werkt dat precies? Voor het ontwikkelen van een individuele identiteit is een collectieve identiteit noodzakelijk. Je kan pas vragen: 'Wie ben ik?' als je deel uitmaakt van een 'wij'. Het 'wij' impliceert weer het bestaan van een 'zij' van wie je je kunt onderscheiden. Als iemand onzeker is over zijn identiteit, probeert hij zijn angst en onzekerheid te bestrijden door identificatie met een groep en door zich af te sluiten voor en af te zetten tegen niet-leden van die groep. Met collectieve identiteiten is het niet anders. Als een groep niet zeker meer is over wat hen bindt of zich van buitenaf bedreigd

voelt, kan de saamhorigheid versterkt worden door een gedeeld vijandsbeeld: wij tegen de rest (Buitelaar 2006: 18).

Religie is uitermate geschikt voor de constructie van een groepsidentiteit. Religieuze tradities bieden een visie op de werkelijkheid en reiken middelen aan om de wereld rondom te verklaren. Religie biedt ethische richtlijnen en antwoorden op levensvragen. Religieuze symbolen en rituelen versterken de band tussen de groepsleden. Religie maakt deel uit van cultuur, maar valt er niet helemaal mee samen. Alle geloofsregels zijn nog niet genoeg om een leidraad te bieden in alle concrete situaties. De islamitische opsommingen van plichten omvatten zeer veel materiaal, maar de dagelijkse omgang tussen mensen blijft vooral een kwestie van culturele improvisatie (Buitelaar 2006: 19).

Er bestaat dan ook niet zoiets als 'de islamitische cultuur'. De islam als geloof is een verzameling basisgeschriften met religieuze denkbeelden en voorschriften die door moslims als gezaghebbend worden beschouwd. Het navolgen van de islam bestaat uit de toepassing van die denkbeelden en voorschriften op concrete culturele en persoonlijke omstandigheden. Islam is dus altijd ingebed in cultuur. Alle moslims delen een aantal religieuze instrumenten ter zin- en vormgeving van hun leven. Wat zij met die instrumenten doen kun je cultuur noemen. Maar moslims hebben verschillende opvattingen over hoe je religieuze richtlijnen moet interpreteren en toepassen. Je kunt dus niet spreken van 'de' moslimcultuur. Bovendien zijn de religieuze instrumenten niet de enige in de gereedschapskist. Er zijn ook factoren als leeftijd, gender, educatie, burgerlijke staat enzovoort. Daarbij spelen etniciteit, klasse, familie en nationaliteit ook een rol. Al deze factoren beïnvloeden de islambeleving van moslims. Verschillen in deze factoren kunnen tot een verschillende interpretatie van de islam leiden (Buitelaar 2006: 19-20).

Om bovenstaande redenen kan ik in mijn scriptie dus niet spreken van 'de islam' of 'het christendom'. Het gaat over islam en christendom zoals die *beleefd* wordt door jongeren. Als ik refereer aan denkbeelden en gebruiken die door de meeste moslims respectievelijk christenen worden gedeeld, zal ik dat expliciet vermelden.

Doelstelling en vraagstelling van de scriptie

Met mijn scriptie wil ik proberen inzicht te geven in de geloofsbeleving van Marokkaanse jongeren door die te vergelijken met de geloofsbeleving van christelijke jongeren. Ik wil laten zien dat de afstand tussen de twee godsdiensten zoals deze beleefd worden in Nederland kleiner is dan je misschien zou denken door de invloed die het westerse denken heeft op beide groepen. Om dit te laten zien onderzoek ik bij beide groepen jongeren de invloed die religie heeft op de vorming van hun identiteit. De vraagstelling van mijn scriptie luidt:

Wat is de rol van religie in de identiteitsvorming van respectievelijk Marokkaanse moslimjongeren en autochtone christelijke jongeren in Nederland?

Ik verwacht dat er verschil bestaat in de plaats die religie inneemt bij de ontwikkeling van christelijke en moslimjongeren. Ik verwacht, mede door de bijzondere positie die jonge moslims innemen in de Nederlandse samenleving vanwege hun etniciteit, dat religie bij jonge moslims een grotere plaats inneemt in hun leven dan bij jonge christenen, bij wie etniciteit geen rol speelt.

Werkwijze

Voor deze scriptie heb ik geput uit twintig interviews die ik heb gehouden met jonge moslims en christenen tussen de twaalf en achttien jaar. Bij beide groepen heb ik tien interviews afgenomen. Deze interviews heb ik gehouden in het kader van mijn stage bij dr. M. W. Buitelaar en drs. S. L. Ketner. Zeven van de moslims, allen meisjes, waren leerling op het Edisoncollege te Apeldoorn. Daar heb ik ze ook geïnterviewd. Drie moslimjongens heb ik geïnterviewd in een Marokkaans buurthuis in Groningen. Alle christelijke jongeren waren leerling van het Wessel Gansfortcollege te Groningen. Ik heb ze op school geïnterviewd. Deze groep bestond ook uit zeven meisjes en drie jongens.

De jongeren zijn benaderd via de scholen, waar ik een wervende email en een brief heb laten circuleren met toestemming van de schoolhoofden. Als moslim- en christelijke jongeren reageerden, kregen zij en hun ouders een verklarende brief met een door de leerling en de ouders te tekenen opgaveformulier. In het geval van het

Marokkaanse buurthuis werden de jongens gerekruteerd door de religieus voorganger, waarna dezelfde procedure volgde.

De interviews duurden één tot anderhalf uur en behelsden een zestal onderwerpen die van belang zijn voor de identiteitsvorming van jongeren. De vragen waren oorspronkelijk bedoeld voor moslims; voor de christenen heb ik kleine wijzigingen aan gebracht. De interviews zijn in hun geheel uitgetypt waarna ze konden worden geanalyseerd.

Validiteit van de gegevens

Deze scriptie is gebaseerd op kwalitatief onderzoek. Het aantal interviews per groep is te klein om er kwantitatieve data aan te onttrekken.

De meiden zijn oververtegenwoordigd; in totaal heb ik veertien meiden gesproken en zes jongens. Dit kan tot een vertekend beeld leiden omdat jongens soms andere denkbeelden hebben dan meisjes. Het feit dat ik zelf een Nederlandse vrouw ben kan ook invloed hebben gehad op hun antwoorden. Vooral bij de Marokkanen zou dit van belang kunnen zijn geweest. Het kan zijn dat zij sociaal wenselijke antwoorden gaven omdat zij zich positief wilden neerzetten tegenover ondergetekende. Ik heb gemerkt dat de interviews met meisjes mij beter afgingen. Ook dit kan het beeld vertekenen. De Marokkaanse jongens waren uitgezocht door een imam. Hij verzekerde mij dat het 'goede' jongens waren. Dat geloof ik graag, maar ik denk dat ze geselecteerd zijn op hun religiositeit, wat het beeld natuurlijk beïnvloedt. Ik wil daarom ook op geen enkele manier pretenderen informatie te hebben verkregen die representatief is voor alle moslimjongeren en christelijke jongeren in Nederland. Daarvoor zou meer onderzoek nodig zijn, wat helaas buiten het kader van deze scriptie valt.

Opbouw van de scriptie

In het eerste hoofdstuk geef ik een omschrijving van de termen identiteit en identificatie; ook geef ik de theorie weer van identiteitsvorming tijdens de adolescentie en bespreek ik diverse strategieën om conflicten tijdens de identiteitsvorming het hoofd te bieden. In het tweede hoofdstuk wordt onderzocht hoe jongeren met hun ouders omgaan en wat de invloed van godsdienst is op die omgang. Jongeren worden in hun identiteitsvorming

beïnvloed door hun ouders; deze reiken hun kind normen en waarden aan en manieren om situaties het hoofd te bieden. Zij spelen een grote rol bij het overdragen van religie op hun kind. In het derde hoofdstuk bespreek ik denkbeelden van jongeren over vriendschap, relaties en huwelijk en de invloed van religie daarop. Interactie met anderen is belangrijk voor jongeren; zo vormen zij zich een beeld van anderen en van zichzelf. In het vierde hoofdstuk bespreek ik hoe jongeren omgaan met godsdienst *an sich* en welke plaats die heeft in hun leven. In het vijfde hoofdstuk ga ik in op de gedachten van moslimjongeren over het leven in Nederland en kijk ik welke problemen christelijke jongeren ervaren als minderheid in de Nederlandse samenleving. In de conclusie ten slotte probeer ik mijn vraagstelling te beantwoorden met gegevens uit de voorgaande hoofdstukken.

Hoofdstuk 1 – Identiteitsvorming en coping-strategieën

In dit hoofdstuk bespreek ik enige basisbegrippen die van belang zijn voor het onderzoeken van identiteitsvorming. Ook zal ik een bespreking geven van Eriksons theorie over identiteitsvorming tijdens de adolescentie en Marcia's operationalisering van deze theorie. Tot slot geef ik manieren weer waarop het hoofd kan worden geboden aan situaties die als bedreigend ervaren kunnen worden voor de identiteit.

1.1 Sociale identiteit

De term identiteit wordt te pas en te onpas gebruikt. Daarom is het belangrijk dat het concept wordt afgebakend zodat we weten waarover we praten.

Sociale identiteit is een relationeel begrip; het komt tot stand in interactie met anderen. Het geeft aan wie iemand is en hoe hij wordt gezien en beoordeeld door anderen. Dat valt niet per se geheel samen met iemands persoonlijke identiteitsbeleving; het zegt vooral iets over de positionering van iemand ten opzichte van de ander (Verkuyten 1999: 22-24).

Een sociale identiteit bestaat uit drie componenten. De eerste component is *sociaal-structureel*: de sociale omgeving kent een bepaalde indeling en die indeling wordt gebruikt om mensen te beoordelen. Mensen worden op grond van bepaalde kenmerken ingedeeld en zo wordt hun sociale betekenis bepaald. Deze betekenis is altijd selectief, omdat men slechts betekenis geeft aan bepaalde kenmerken. Een voorbeeld is iemands uiterlijk: als je er 'anders' uitziet krijg je een label opgeplakt waar moeilijk onderuit valt te komen. Mensen zien 'in een oogopslag' hoe ze je moeten indelen (Verkuyten 1999: 24-25).

De tweede component is *cultureel*. Alleen een label is niet genoeg om de identiteit betekenis te geven. Het label moet inhoud krijgen. Bij een bepaalde plaats in de samenleving hoort een bepaald verwacht gedragspatroon en bepaalde (on)mogelijkheden. Zo ontstaan stereotype verwachtingen over iemands gedrag (of zoals iemand zich zou moeten gedragen volgens de samenleving) (Verkuyten 1999: 25-26).

De derde component van sociale identiteit is de *zijnsdefinitie*. Dit is de psychologische component van identiteit. Deze component onderscheidt duidelijk wat iemand *is* (en niet is). Iemands identiteit wordt aangeduid met een zelfstandig

naamwoord (iemand is man, vrouw, arbeider, Marokkaan) waaruit impliciet blijkt welke eigenschappen iemand heeft. Als we iemand indelen in een andere groepering dan de onze, gaan we er automatisch van uit dat die persoon op bepaalde vlakken wezenlijk van ons verschilt. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er daadwerkelijk verschillen zijn.

Door het onderscheiden van de verschillende componenten van sociale identiteit is het mogelijk om te analyseren waar zich conflicten (kunnen) voordoen. Er kan onderzocht worden welke van de drie componenten in disharmonie is met de andere (Verkuyten 1999: 26-27).

1.1.1 Deelidentiteiten

Aangezien er veel sociale indelingen mogelijk zijn, bezitten mensen verschillende sociale identiteiten. Afhankelijk van de sociale situatie kunnen deze zogenaamde deelidentiteiten op de voorgrond treden. In sociaal complexe samenlevingen hebben mensen veel verschillende taken en rollen, dus veel verschillende deelidentiteiten. In traditionelere samenlevingen wisselen taken en rollen elkaar meestal minder af. Deelidentiteiten zijn niet los van elkaar te zien: zo zal iemand niet snel zeggen dat ze Marokkaanse en vrouw is; zij zal zich een Marokkaanse vrouw noemen.

In bepaalde omstandigheden kan een bepaalde deelidentiteit centraal komen te staan en iemands woorden en daden bepalen. Deze deelidentiteit overschaduwet dan als het ware de andere en wordt expliciet uit gedragen. Iemand kan zo'n deelidentiteit uit zichzelf centraal stellen, maar het kan hem ook opgelegd worden door maatschappelijke omstandigheden of sociale conflicten (Verkuyten 1999: 28-30).

1.2 Identificatie

Identificatie is niet helemaal hetzelfde als identiteit. Identificatie is een individueel psychologisch proces, terwijl identiteit afhankelijk is van sociale constructies. Identificatie legt een verband tussen een individu en de groepering waartoe hij behoort. Als iemand zich met een bepaalde groep identificeert, wordt deze groep een leidraad voor het denken en doen van die persoon. Verkuyten onderscheidt vier mogelijke relaties tussen identiteit en identificatie: De identificatie kan aansluiten bij een bepaalde sociale indeling. Je identificeert je dan met een groepering waarbij je wordt geacht te horen. Je

kunt de identificatie met een bepaalde groep ook afwijzen. Je houdt je dan afzijdig van de groep en komt in verzet tegen de verwachtingen en eisen die bij die identiteit horen. De groep kan al gauw kritiek hebben op deze houding. Je kunt je identificeren met een andere groep dan je eigen. Je blijft maatschappelijk gezien echter vastzitten aan de identiteit van de eigen groep, dus het is niet altijd makkelijk om erkenning te krijgen voor deze identificatie.

Identificatie kan ook losstaan van bestaande sociale indelingen. Je identificeert je dan met een zaak of een persoon. Dit soort identificaties kan zich pas ontwikkelen tot een sociale identiteit als je contact zoekt met geestverwanten of bijvoorbeeld symbolen gebruikt om je van anderen te onderscheiden. Je moet deze 'losstaande' identificatie dus sociaal uitdragen, willen anderen het als een identiteit zien (Verkuyten 1999: 53-54).

1.2.1 Identificatie en etniciteit

Als je je identificeert met een minderheidsgroepering, kan deze identificatie negatief beïnvloed worden door discriminatie, vooroordelen en buitensluiting. Je zou denken dat als je op deze manier wordt tegengewerkt, het moeilijk wordt om jezelf in positieve termen te definiëren. Uit onderzoek blijkt echter dat mensen uit etnische minderheidsgroepen zich over het algemeen meer met hun groep identificeren dan mensen uit de meerderheidsgroep. Zij koppelen hun sterke identificatie aan gevoelens van trots en tevredenheid over wie ze zijn.

Jongeren uit etnische minderheden hechten over het algemeen een groot belang aan etnische identiteit en denken hier in positieve termen over. Ze zijn trots op hun etnische achtergrond, voelen zich emotioneel verbonden met 'hun' groep en voelen zich persoonlijk aangesproken bij negatieve uitlatingen over hun groep (Verkuyten 1999: 64-65).

Saharso betoogt dat als jongeren ambivalente gevoelens hebben ten opzicht van hun etnische identiteit, dit een normaal proces is bij de identiteitsvorming van tieners. Ambivalente gevoelens kunnen bijvoorbeeld ontstaan als een beeld dat een jongere heeft van zichzelf niet overeenkomt met het beeld dat de maatschappij van hem heeft. Maar er hoeft geen sprake van een cultuurconflict te zijn; volgens Saharso is dit een van bovenaf geconstrueerde problematiek die niet overeenkomt met het zelfbeeld van de jongeren in

kwestie. Eventuele ambivalente gevoelens horen bij het 'spelen' met de identiteit, een normaal sociaal-psychologisch proces bij tieners. In de puberteit zijn kinderen zoekende naar wie ze zijn en wie ze willen worden. Experimenteren met verschillende sociale identificaties is een manier om dit doel te bereiken (Saharso 1995: 96-100). Je kunt het grofweg zien als iemand die verschillende jassen past in een pashokje en bij elke jas het pashokje uitloopt om in de spiegel te kijken hoe de jas staat. De persoon zal op zijn eigen oordeel afgaan, maar ook op het oordeel van anderen. Hij probeert een consensus te bereiken waarmee zowel hij als zijn omgeving tevreden is; het doel is een jas te hebben die hij zelf mooi en comfortabel vindt, en waarmee hij geaccepteerd wordt op straat.

1.3 Identiteitsvorming tijdens de adolescentie

Het zich aanmeten van een of meerdere identiteiten tijdens de puberteit is een proces dat valt binnen het onderzoeksterrein van de ontwikkelingspsychologie. Erik Erikson was de eerste wetenschapper die de identiteitsontwikkeling van kind naar volwassene systematisch heeft beschreven. Hij ziet identiteitscrises als een psychisch-sociaal aspect van het volwassen worden. Hij stelt de menselijke groei (de groei van de persoonlijkheid door verschillende levensfasen heen) voor als een reeks van innerlijke en uiterlijke conflicten, waarbij het de bedoeling is dat de persoonlijkheid er na elk conflict beter uitkomt. Van elke crisis moet iets geleerd worden; de persoonlijkheid moet een groter gevoel van innerlijke eenheid hebben en een beter oordeelsvermogen. De processen waarin deze ontwikkelingen plaatsvinden zijn volgens Erikson universeel, maar worden door verschillende samenlevingen anders ingevuld (Erikson 1972: 94).

Om het begrip 'groei' te verduidelijken introduceerde Erikson het *epigenetisch principe*. Dit principe stelt dat er een vooropgezet basisschema bestaat voor alles wat groeit, net zoals een foetus in de baarmoeder volgens een bepaald schema zal uitgroeien tot een volwassen mens. Alle delen van de persoonlijkheid volgen dit basisschema, elk op zijn eigen tijd, totdat alle delen uiteindelijk een goed functionerend geheel kunnen vormen. Een kind heeft volgens Erikson bepaalde 'innerlijke ontwikkelingswetten' die het mogelijkheden bieden om een wisselwerking aan te gaan met zijn omgeving. Als een kind goed ondersteund wordt bij zijn persoonlijke ervaringen, zal deze wisselwerking succes hebben (Erikson 1972: 95-96).

Erikson heeft zijn epigenetisch principe uitgewerkt in een *epigenetisch schema*. Dit schema beschrijft de persoonsontwikkeling van zuigeling naar oudere in acht stappen. In elke stap/levensfase staat een innerlijk conflict centraal dat, als het opgelost wordt, leidt tot nieuwe vaardigheden en inzichten. Het oplossen van een conflict wil niet zeggen dat het conflict zich dan nooit meer voordoet; het betekent dat de groeiende persoonlijkheid steeds meer inzichten en vaardigheden ontwikkelt om beter met de conflicten om te gaan. Erikson koppelt bepaalde crises aan bepaalde levensfasen, maar deze fasen zijn niet statisch; het gaat hier om een dynamisch proces waarbij dan weer deze, dan weer andere delen van een fase naar voren treden. Hoe een innerlijk conflict wordt opgelost, is wel bepalend voor de ontwikkeling en beïnvloedt iemands reactie op een volgend/ander conflict. De acht fasen luiden als volgt:

1. De baby (0-1 jaar): het basisconflict is vertrouwen tegenover wantrouwen. Het kind moet zichzelf en de mensen in zijn omgeving leren vertrouwen. Het kind ontwikkelt zo zijn eerste sociale relatie, namelijk met zijn ouders of verzorgers. Als deze ontwikkeling wordt gehinderd, kan er een *fundamenteel wantrouwen* ontstaan in zichzelf en anderen, wat negatief doorwerkt in de volgende levensfasen (Erikson 1964: 238- 242 en Erikson 1972: 100-111).
2. De vroege kinderjaren (2-3 jaar): het basisconflict is zelfstandigheid tegenover schaamte en twijfel. Deze fase wordt gekenmerkt door een strijd om autonomie. Het kind leert onderscheid te maken tussen ik en jij, mijn en dijn. Het kind wordt zindelijk en leert zo dat het controle kan hebben over zichzelf. Als dit proces niet genoeg ondersteund wordt door de ouders of juist te veel 'gepusht', kan het kind zich gaan schamen en twijfelen aan zichzelf (Erikson 1972: 113-114).
3. De kinderjaren (3-6 jaar): het basisconflict is initiatief tegenover schuldgevoel. Het kind kan zich uitleven binnen de grenzen die de sociale omgeving stelt. Wordt het kind te zeer beperkt in zijn acties, dan kan er een schuldgevoel ontstaan: het kind krijgt het gevoel dat het vervelend en veeleisend is (Erikson 1964: 245-249 en Erikson 1972: 120-128).
4. De schooljaren (7-12jaar): het basisconflict is vlijt tegenover minderwaardigheid. Het kind leert erkenning te verdienen door dingen te doen en temaken. Maar als er

teveel van het kind wordt verwacht, kan het minderwaardigheidsgevoelens ontwikkelen (Erikson 1964: 249-251 en Erikson 1972: 128-135).

5. De adolescentie (12-18 jaar): het basisconflict is identiteit tegenover rolverwarring. Het kind gaat opeens weer net zo hard groeien als in zijn eerste levensjaren en wordt in deze periode (fysiek) geslachtsrijp. Tegelijkertijd moet de puber de identiteitselementen die hij al verworven heeft, met elkaar samenvoegen. Zo houdt hij een gevoel van continuïteit van zijn persoonlijkheid. De sociale omgeving verandert ook: de 'kinderlijke' omgeving wordt vervangen door 'de maatschappij'. Als de sociale omgeving de jongere niet genoeg bescherming en steun biedt, kan bij hem verwarring ontstaan over de sociale rol die hij moet aannemen (Erikson 1964: 251-253 en Erikson 1972: 135-143).
6. De jongvolwassene (20 jaar en ouder): het basisconflict is intimiteit tegenover isolement. Het individu leert liefdesrelaties en andere intieme contacten aan te gaan. Als het individu onzeker is over zijn identiteit, zal hij contact met anderen als bedreigend ervaren en anderen op afstand houden (Erikson 1964: 253-256 en Erikson 1972: 143-146).
7. De volwassene (20-50 jaar): Het basisconflict is generativiteit tegenover stagnatie. De volwassene plant zich voort en zorgt voor zijn kinderen. Als hij geen zorg hoeft te dragen voor anderen, kan hij een gevoel van stilstand krijgen en zichzelf gaan vertroetelen als ware hij zijn eigen 'kind' (Erikson 1964: 256-257 en Erikson 1972: 146-147).
8. De oudere (vanaf 50 jaar): het basisconflict is ego-integriteit tegenover wanhoop. De zeven voorgaande fasen betalen zich nu uit: de oudere is zeker van zijn plek en zinvolheid in de maatschappij en hij aanvaardt zijn leven zoals het loopt (een gelopen is). Alle delen van de persoonlijkheid zijn voldoende geïntegreerd om zichzelf en zijn leven te accepteren. Is de persoonlijkheid echter onvoldoende geïntegreerd, dan ontstaat wanhoop en angst voor de dood (Erikson 1964: 257-259 en Erikson 1972: 148-149).

1.3.1 Het proces van de adolescentie

Zoals hierboven is beschreven, moet de adolescent proberen de elementen van zijn persoonlijkheid te integreren om een gevoel van continuïteit te houden over zijn persoonlijkheid. Dit proces vindt volgens Erikson plaats in vier fasen. Deze fasen lopen parallel aan de eerste vier fasen van de identiteitsontwikkeling.

1. In de eerste fase zoekt de adolescent naarstig naar mensen en ideeën om in te geloven. Tegelijkertijd is hij bang om zich al te snel over te geven aan anderen. Daardoor zal hij, heel paradoxaal, deze behoefte aan vertrouwen en geloof op een luidruchtige, wantrouwende manier uiten.
2. In de tweede fase zoekt de adolescent naar een manier om uit vrije wil te kunnen kiezen voor bepaalde plichten en dienstverlening. Hier is de paradox dat de puber tegelijkertijd panisch is dat zijn activiteiten bespot worden door leeftijdsgenoten of dat hij aan zichzelf gaat twijfelen. Hij zal zich liever vreemd gedragen in het bijzijn van volwassenen, dan dat hij voor gek moet staan bij leeftijdsgenoten.
3. In de derde fase is de adolescent geneigd om al zijn vertrouwen te leggen in mensen die zijn onbegrensde fantasieën over hemzelf ondersteunen en stimuleren. Als iemand het waagt om zijn visie in te perken, zal de puber zich daar heftig tegen verzetten. Hiermee overschreeuwt hij dan eigenlijk zijn schuldgevoel over zijn buitensporige ambities.
4. Ten slotte wordt beroepskeuze belangrijk voor de puber, maar in bredere zin dan status en geld. Hij wil dat zijn persoonlijkheid tot uiting kan komen in zijn werk en hij wil zich bijzonder en gewaardeerd voelen (Erikson 1972: 135-136).

1.3.2 Marcia's bewerking van Eriksons theorie

De theorie van Erikson bestaat vooral uit observaties en reflecties met betrekking tot identiteitsvorming. De wetenschapper James Marcia ontwikkelde een theorie aan de hand waarvan Eriksons inzichten middels onderzoek 'meetbaar' worden (Moshman 1999: 77).

In Marcia's aanpak staat de term *identity commitments* (identiteitsbindingen) centraal. Een persoon met een volgroeide identiteit heeft bewuste en zelfgekozen bindingen in belangrijke levensgebieden. In de adolescentie kan een individu tot verschillende categorieën behoren: hij is *identity-diffused* of *identity-foreclosed*.

Bij *identity-diffusion* heeft een individu geen sterke bindingen en zoekt die ook niet. Zo iemand leeft bij de dag en laat zich passief meevoeren door het leven. Bij *identity-foreclosure* zijn er duidelijke bindingen aanwezig, maar die zijn niet zelfgekozen omdat er geen alternatieven overwogen zijn. Dit zijn bindingen die verinnerlijkt zijn via ouders en andere autoriteiten. Deze twee categorieën zijn niet vaststaand; een individu kan zich van de ene naar de andere categorie bewegen.

Een andere categorie is het *moratorium*, hetgeen betekent dat het individu actief mogelijkheden en bindingen gaat overwegen en daarmee experimenteert. Het *moratorium* kan een positieve of een negatieve uitkomst hebben. De positieve uitkomst noemt Marcia *identity-achieved*: er worden sterke bindingen gemaakt. De negatieve uitkomst betekent dat het individu de zoektocht naar een identiteit opgeeft en *identity-diffused* blijft.

Er zijn volgens Marcia dus vier 'identiteitsstatussen' mogelijk: *diffusion*, *foreclosure*, *moratorium* en *identity-achieved*. Deze statussen kunnen een complexe wisselwerking hebben en een individu kan van de ene status naar de andere bewegen. Door vragen te stellen over de bindingen kan je erachter komen in welke status iemand zich bevindt. Zo heeft Marcia Eriksons theorie onderzoekbaar gemaakt. Een voorbeeld: je kunt de vraag stellen: 'Zijn er bindingen met betrekking tot belangrijke aspecten van de identiteit (zoals religie, seksualiteit, politieke ideologieën)?' Is het antwoord nee, dan kun je vragen: 'Wordt er actief gezocht naar deze bindingen?' Is nu het antwoord ja, dan bevindt het individu zich in het moratorium; is het antwoord nee, dan bevindt hij zich in de status van *identity-diffusion* (Moshman 1999: 71- 73).

1.4 Coping-strategieën

De fasen van Erikson geven de 'ideale' situatie weer, waarin alle processen ordelijk verlopen in de richting van een te verwachten resultaat. Hoe gaat het nu als de adolescent problemen ondervindt tijdens het vormen van zijn identiteit? Hoe kan hij dan een positieve en coherente identiteit vormen? Er zijn veel manieren waarop een adolescent problemen kan ondervinden bij het vormen van zijn identiteit, maar ik zal mij beperken tot een problematiek die binnen het kader van deze scriptie valt: de minderhedenproblematiek in de westerse samenleving. Daarbij draait het voornamelijk op het etnische aspect van identiteit.

Etnische identiteit wordt eigenlijk pas bewust beleefd in situaties waarbij confrontatie optreedt met een andere cultuur of als de eigen culturele waarden in hun bestaan bedreigd worden (bijvoorbeeld door oorlog). *Integratie* is de beste strategie om om te gaan met culturele veranderingen. Hoe goed deze integratie verloopt, hangt onder andere af van de ideologische afstand tussen twee culturen. Hoe kleiner de afstand, hoe beter de integratie zal verlopen. Hoe meer culturele elementen elkaar tegenspreken, hoe moeilijker het wordt om een evenwicht te vinden tussen de eigen cultuur en die van het land waarin zij wonen (Camilleri & Malewska-Peyre 1997: 54-55). Zo zullen Marokkaanse jongeren in Nederland geconfronteerd worden met elkaar tegensprekende elementen uit de Nederlandse en Marokkaanse cultuur.

Als culturele conflicten ernstige vormen aannemen, zal de jongere moeilijkheden ondervinden bij het opbouwen van een coherente identiteit. Er kan een innerlijk conflict ontstaan tussen de behoefte aan aanpassing aan de dominante cultuur en de loyaliteit aan de eigen culturele waarden. Het individu moet nu strategieën ontwikkelen die het mogelijk maken om ondanks tegenstellingen tot een samenhangend zelfbeeld te komen. Hij kan de strategieën gebruiken om tegenstellingen met elkaar te verenigen of juist te vermijden. Er zijn twee soorten strategieën: strategieën om een coherente identiteit te ontwikkelen en strategieën om stigmatisatie en ontwaarding van de identiteit te voorkomen.

1.4.1 Strategieën om een coherente identiteit te ontwikkelen

Deze strategieën zijn gebaseerd op twee vooronderstellingen: ten eerste de tegenstelling tussen de behoefte aan aanpassing en de behoefte aan een 'eigen' zelf; ten tweede de behoefte aan het ontwikkelen van een samenhangende identiteit. Daaruit vloeien twee strategieën voort ter behoud van een coherente identiteit: *eenvoudige coherentie* en *complexe coherentie*.

Eenvoudige coherentie is een strategie die twee vormen kan aannemen. De eerste vorm van eenvoudige coherentie is het vasthouden aan de eigen culturele waarden en het verwerpen van pragmatisme (d.w.z. aanpassing aan de dominante cultuur). Dit vinden we bijvoorbeeld terug bij het fundamentalisme. Een andere manier is het beperken van morele en culturele veranderingen tot een minimum, waarbij het individu het gevoel heeft

zijn eigen cultuur te respecteren en zich zo minimaal mogelijk aan te passen. De tweede vorm van eenvoudige coherentie legt juist de nadruk op het aanpassen aan de dominante cultuur. Bij belangrijke gebeurtenissen in iemands leven komen de eigen culturele waarden echter weer aan de oppervlakte, bijvoorbeeld bij een traditionele huwelijksplechtigheid (Camilleri & Malewska-Peyre 1997: 57).

Eenvoudige coherentie gaat uit van het feit dat een van de twee dynamieken van integratie (aanpassing versus loyaliteit aan de eigen cultuur) de bovenhand heeft. Dit is echter niet voor iedereen een bevredigende oplossing. Sommige mensen integreren verschillende cultuurelementen liever tot een complex geheel. Dit wordt complexe coherentie genoemd, en deze kan drie vormen aannemen.

De eerste vorm is het subjectief toepassen van verschillende culturele 'regels' om persoonlijke behoeften te vervullen. Zo kan iemand zeggen dat hij de emancipatie van de vrouw toejuicht terwijl hij zijn eigen vrouw liever niet buitenshuis ziet werken.

De tweede vorm is het minimaliseren van tegenstellingen tussen culturen. Een manier om dat te doen is terugredeneren dat bepaalde waarden van de dominante cultuur reeds impliciet besloten liggen in de eigen cultuur. Een andere manier is dissociatie: 'in de tijd van mijn voorouders was het anders'. Door het gedrag van cultuurgenoten los te koppelen van de persoon, worden sommige 'irrationele' aspecten van een cultuur verklaard. Een derde manier is het combineren van 'moderne' waarden met 'traditionele' waarden. Zo kunnen Marokkaanse meisjes, wiens educatieve toekomst in Marokko onzeker zou zijn, opgenomen worden in het Nederlandse opleidingssysteem met het idee dat ze daardoor betere echtgenotes en moeders zullen zijn.

De derde vorm van complexe coherentie is de betekenis van culturele regels boven de regels zelf te plaatsen. Zo hoeft men niet blindelings oude regels te volgen, maar kan men leven 'in de geest' van die regels (Camilleri & Malewska-Peyre 1997: 58-59).

Ik heb laten zien hoe een individu actief zichzelf en zijn omgeving kan beïnvloeden door het overnemen van bepaalde denk- en gedragswijzen. Als iemand echter met discriminatie en vooroordelen van de dominante cultuur te maken krijgt, kan hij een defensieve houding aannemen. Ik zal nu de strategieën bespreken die hierbij gebruikt kunnen worden.

1.4.2 Strategieën ter voorkoming van stigmatisatie en identiteitsontwaarding.

Deze kunnen individueel of collectief zijn. Er zijn vier soorten *individuele strategieën*. De eerste strategie is onderwerping. Men doet er alles aan om niet op te vallen of te provoceren. Deze strategie wordt veel gebruikt door jongeren wiens families niet goed geïntegreerd zijn. Een tweede strategie is het ontkennen of onderdrukken van ervaringen met vooroordelen of discriminatie. Zo wordt de pijn of angst die men hierbij heeft verminderd. Een derde strategie is assimilatie. Men wil opgaan in de dominante cultuur, bijvoorbeeld door de kleding te dragen, het haar te verven of zelfs plastische chirurgie te ondergaan. Een vierde strategie is het accepteren of zelfs benadrukken van culturele verschillen. Men weigert zichzelf te zien door de ogen van de dominante, bevooroordeelde cultuur. Men ziet zichzelf in de termen van de eigen cultuur, die men vaak positief laat afsteken bij de dominante cultuur.

Collectieve strategieën kunnen ervoor zorgen dat mensen meer politiek geëngageerd raken, hun eigen cultuur idealiseren en een kritische houding aannemen tegenover de westerse samenleving. Voorbeelden van collectieve strategieën zijn het zich aansluiten bij fundamentalisme en protestbewegingen. Ook het benadrukken van waarden die boven de samenleving uitstijgen, is een collectieve strategie. Je kunt hierbij denken aan waarden als vrijheid en mensenrechten (Camilleri & Malewska-Peyre 1997: 59-64).

Ik heb in dit hoofdstuk termen en processen beschreven die van belang zijn voor onderzoek naar identiteitsontwikkeling. In het volgende hoofdstuk ga ik in op een relatie die voor jongeren zeer belangrijk is voor het ontwikkelen van hun zelfbeeld, namelijk de relatie met hun ouders.

Hoofdstuk 2 – Ouders: opvoeding in theorie en praktijk en de mening van jongeren hierover

Ouders zijn van groot belang in de identiteitsontwikkeling van jongeren. Zij brengen hun kind een levensvisie bij en reiken hem instrumenten aan om alledaagse situaties het hoofd te bieden. Daarom ga ik nu dieper in op de relatie van jonge moslims en christenen met hun ouders. Eerst geef ik een overzicht van ontwikkelingen en denkbeelden binnen het islamitisch ouderschap. Vervolgens onderzoek ik hoe de moslimjongeren met hun ouders omgaan en welke denkbeelden daarbij een rol spelen. Tenslotte bespreek ik de relatie van christelijke jongeren met hun ouders.

2.1 Islamitisch en Marokkaans ouderschap

In de koran komt de relatie tussen ouders en kinderen geregeld ter sprake (Schimmel 1994: 184). Soera 17:24 luidt:

Uw heer heeft u bevolen, zeggende: 'Aanbidt niemand anders dan Mij en betoont vriendelijkheid jegens de ouders. Indien één hunner bij u een hoge leeftijd bereikt of beiden doen dit, zeg dan nimmer tot hen "foei" noch stoot hen af, doch spreek tot hen een welgevallig woord'. (Ahmad 1994: 266)

Voor de gehoorzaamheid van de kinderen aan de ouders en het respect voor hen wordt in de koran benadrukt. Na het vervullen van religieuze plichten volgt qua belangrijkheid direct gehoorzaamheid aan de ouders. Harmonie in het gezin en een goede ouder-kindrelatie wordt benadrukt in de religieuze voorschriften; het gezin is de hoeksteen van de samenleving. De financiële verantwoordelijkheid voor het gezin ligt bij de vader; het thuisfront is het domein van de moeder en zij is verantwoordelijk voor het huishouden en het grootste deel van de opvoeding. Volgens de voorschriften moeten ouders hun kinderen religieus opvoeden en het hen mogelijk maken een opleiding te volgen (Shadid & Van Koningsveld 1997: 124-125).

In de Marokkaanse samenleving spelen collectivistische elementen een grote rol; dat wil zeggen dat individuen redeneren vanuit het belang van de groep. Individuele

besluiten worden genomen met het oog op het welzijn van de gemeenschap. De groep heeft veel invloed op de denkbeelden van het individu. Er is sociale controle om elkaar op het goede pad te houden met het belang van de samenleving in het achterhoofd. In collectivistische samenlevingen ben je als individu vaak afhankelijk van een machtspersoon (binnen het gezin zijn dit de ouders en met name de vader). Je toont respect naar hen door hen te gehoorzamen.

In de Nederlandse samenleving spelen individualistische denkbeelden een grote rol. Individuele beslissingen worden niet per se genomen met het oog op het welzijn van de gemeenschap. Iemand in een individualistische samenleving is niet direct verantwoordelijk verschuldigd aan de groep. Er vindt relatief weinig sociale controle plaats (Nabben et al 2006: 80-81).

Wanneer ouders die collectieve waarden koesteren geconfronteerd worden met individualistische denkbeelden in de Nederlandse samenleving, kunnen zij meningsverschillen krijgen met hun kinderen, die via school en media vaak eerder dan hun ouders in contact komen met Nederlandse gewoonten en gebruiken en door *peer pressure* eerder geneigd zijn voor deze zaken open te staan.

2.2 Islamitische opvoeding en de rol van vaders en moeders

In de kijk van ouders op de opvoeding van hun kinderen is sociaal conformisme, het luisteren naar en respect hebben voor de ouders, erg belangrijk (Pels 1999:56). Dit komt overeen met een collectivistisch wereldbeeld. Een ander zeer belangrijk doel van de opvoeding is de kinderen de regels van de islam bij te brengen. Je dient je kind te leren zich te conformeren aan de islamitische wet, een relatie met God op te bouwen en zich te handhaven binnen de islamitische gemeenschap. Er wordt minder dan in de westerse samenleving nadruk gelegd op het vormen van een individueel bewustzijn; de nadruk ligt meer op de vorming van een soort moreel besef dat het kind in staat stelt zich in de gemeenschap te handhaven (Pels & DeHaan 2003: 28).

Het begrip '*aql*', wat zoveel betekent als ratio, verantwoordelijkheid en bedachtzaamheid, staat centraal in de islamitische opvoeding. '*Aql*' heeft te maken met verantwoordelijkheid voor je eigen gedrag en refereert aan je sociaal besef. Alle moslims horen '*aql*' tentoon te spreiden, maar het heeft voor mensen van verschillende leeftijden

en seksen verschillende implicaties. Het tegenovergestelde van *'aql is nafs*, wat staat voor impulsiviteit en onverantwoordelijkheid. Men dient *'aql* te cultiveren om zijn *nafs* onder controle te houden. Een kind wordt gezien als iemand met louter *nafs*, maar met de mogelijkheid om *'aql* te ontwikkelen. Vrouwen zouden meer *'aql* nodig hebben dan mannen vanwege hun sterkere emoties; daar staat tegenover dat zij ook slechter in staat worden geacht deze kwaliteit te verwerven. Mannen krijgen langer de tijd om *'aql* te verwerven dan vrouwen. Jongens mogen tot op latere middelbare schoolleeftijd nog "kind" zijn; meisjes worden geacht zich vanaf de lagere school verantwoordelijk te gedragen. Het verschil in de ontwikkeling van *'aql* is een belangrijke factor in het verschil van bewegingsvrijheid van jongens en meisjes (Pels & De Haan 2003: 28-30).

Traditioneel bestaan er grote verschillen tussen de opvoeding van jongens en meisjes. Voor meisjes geldt het huwelijk en moederschap als hoogste goed. Het moederschap vormt voor meisjes en vrouwen een belangrijk deel van hun identiteit en wordt zeer gewaardeerd door landgenoten. Moeders verwachten van hun dochter dat zij rond hun achttiende zelf een huishouden kunnen voeren. Jongens zouden dit in principe ook moeten kunnen, maar dit blijkt niet zo in de praktijk; jongens worden als speelser gezien en hoeven eigenlijk alleen het huishouden te doen als ze dit zelf willen. Ze worden wel geacht met jongere familieleden om te gaan, lichte huishoudelijke taken te doen en eventueel voor zichzelf wat eten te maken (Demant 2005: 33-34).

Jongens genieten traditioneel meer vrijheid dan meisjes. Dit komt het sterkst naar voren tijdens de puberteit. Ouders vinden dat een adolescente jongen geen opvoeding van de ouders meer nodig heeft. Thuis moeten zij hun ouders natuurlijk hetzelfde respect betonen, maar zodra ze de deur uitgaan, zijn ze min of meer vrij; en als ze eens in de fout gaan, knijpen de ouders nogal eens een oogje toe. Er wordt ook niet veel ophef door de ouders gemaakt als een jongen al voor het huwelijk seksuele ervaring heeft, iets wat voor een meisje ondenkbaar is; haar eerbaarheid representeert de eerbaarheid van de hele familie, dus haar verlies van eer is desastreus (Demant 2005: 35-36).

Zoals eerder gesteld bestaan er verschillen tussen denkbeelden over het individu en de groep in de Marokkaanse en de Nederlandse samenleving. Als Marokkanen in Nederland gaan wonen, worden zij geconfronteerd met deze verschillen. Sommigen zullen zich tegen de Nederlandse waarden afzetten, maar vaak is toch sprake van

beïnvloeding van de opvoeding door Nederlandse gewoonten. Vooral de kinderen zullen geconfronteerd worden met 'Nederland' via school en media. De structuur van en de opvoeding binnen de familie verandert langzaam; ook blootstelling aan de Nederlandse cultuur en familiewaarden kan hier invloed op hebben. Een belangrijke ontwikkeling is dat de familie 'kleiner' wordt omdat deze uiteenvalt door migratie. Het kerngezin verhuist naar Nederland, de rest van de familie blijft achter of verhuist ergens anders heen. Ook speelt de huisvesting in Nederland hierin een grote rol; Nederlandse woningen zijn niet groot genoeg, of er niet op gebouwd om uitgebreide families te huisvesten en de seksen te scheiden. Een andere ontwikkeling is dat de verhoudingen tussen de seksen langzaam veranderen. Door de toegankelijkheid van het Nederlandse onderwijsstelsel en de daarmee gepaard gaande leerplicht krijgen steeds meer Marokkaanse meisjes onderwijs en belanden op de arbeidsmarkt. Zij stellen echter nog steeds het gezin en het huishouden op de eerste plaats en geven de voorkeur aan deeltijdwerk. Werkende vrouwen worden steeds meer geaccepteerd door de Marokkaanse gemeenschap in Nederland (Pels & De Haan 2003: 50-53).

Was eerst de vader het onbetwistbare hoofd van de familie en de bron bij uitstek van macht en kennis, nu erodeert zijn positie door de educatie en toenemende mondigheid van zijn vrouw en kinderen. De macht van de patriarchale familie wordt nu meer verdeeld onder de individuele familieleden. De verhoudingen tussen familieleden worden steeds meer bepaald door opleidingsniveau en inkomen van individuen en minder door toegeschreven rollenpatronen. Gesteld kan dus worden dat de vader als hoofd van het gezin autoriteit verliest, terwijl vrouw en kinderen meer autonomie krijgen al naar gelang opleiding en werk. Sommige Marokkaanse mannen zetten zich af tegen deze emancipatie door strenger op te treden. Zo hebben Marokkaanse tienerjongens ook vaak een conservatievere kijk op de rolverdeling tussen man en vrouw dan hun vrouwelijke leeftijdgenoten. Ondanks deze oppositie blijft het een feit dat de machtsbalans binnen het Marokkaanse gezin aan het veranderen is (Pels 2000: 76-82).

Trees Pels onderscheidt drie vormen van rolverdeling tussen vader en moeder: een traditioneel patroon, een modern patroon en een patroon dat het midden houdt tussen deze twee uitersten. Het gaat hier om ideaaltypen, die nooit helemaal samenvallen met de realiteit. Volgens het traditionele patroon doet de vrouw het huishouden, ze zorgt voor de

kinderen en ze is verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen. De vader is kostwinner en zijn rol in de opvoeding beperkt zich tot het 'waarschuwen' van de kinderen zich buitenshuis te gedragen. Hij onderhoudt het contact met instituten zoals de school. Ook neemt hij bepaalde taken op zich bij de opvoeding van zijn zoons, zoals de religieuze opvoeding en begeleiding bij activiteiten buitenshuis. Het middenpatroon handhaaft de bovengenoemde rolverdeling, maar moeders verwachten meer emotionele steun van de vader en meer bemoeienis met de kinderen. Vooral jongere, beter opgeleide vrouwen hangen het moderne ideaal aan; zij willen de huishoudelijke taken en verantwoordelijkheden delen met hun echtgenoot. Deze vrouwen verwachten van hun man dat hij meehelpt in het huishouden en de opvoeding van de kinderen. Toch staat ook in deze moderne visie de primaire rol van de vader als broodwinner buiten kijf. De vrouw heeft dan in het ideale geval een deeltijd baan.

In de praktijk blijkt dat in traditioneel ingestelde gezinnen de vader als een soort autoritaire achtergrondfiguur functioneert. Hij bewaart afstand tot zijn kinderen en oefent zijn macht soms hardhandig uit. Gematigde en moderne vaders helpen hun vrouw regelmatig in het huis en bemoeien zich meer met de kinderen. De moeders van deze gezinnen klagen trouwens wel dat hun man alleen iets doet als ze hem erbij slepen. Het is nog altijd zo dat moeders meer tijd besteden aan gezinstaken dan vaders (Pels 2000: 84-86).

2.3 Moslimjongeren en hun opvoeding

Hoe kijken jongeren aan tegen hun ouders? Hoe denken zij over (hun) opvoeding? Wat vinden zij belangrijk in de opvoeding? Willen zij het later anders doen dan hun ouders, of nemen zij hun opvoedingspatroon over? Migratie kan leiden tot generatieconflicten. Kinderen krijgen op school en op straat te maken met Nederlandse gewoonten, die soms in contrast staan met traditionele islamitische waarden. Kinderen ontwikkelen vaak individuele 'oplossingen' om met deze tegenstellingen om te gaan (Shadid & Van Koningsveld 1997: 125).

Toch onderschrijven Marokkaanse jongeren in veel gevallen de waarden van hun ouders, zoals respect voor ouderen en het geloof. Als ze echter iets tegenkomen waar ze het niet mee eens zijn, vooral in geloofszaken, nemen zij dit niet over van hun ouders.

Tegenwoordig zijn jongeren vaak beter op de hoogte van geloofszaken dan hun ouders, vooral met betrekking tot dingen die je wel of niet mag doen. Ze proberen dan een consensus met hun ouders te bereiken, bijvoorbeeld over een opleiding of over trouwen. Meningsverschillen met ouders gaan ook vaak over zaken die jongeren juist niet goed met hen kunnen bespreken, zoals alcohol, roken, drugs en seks (Nabben et al. 2006: 82-83).

De meeste moslimjongeren die ik gesproken heb zeiden goed overweg te kunnen met hun ouders. Dat wil nog niet zeggen dat ze het altijd met hun ouders eens zijn. Vooral de meiden geven aan dat ze meer vrijheid zouden willen van hun ouders. De jongens die ik heb geïnterviewd hadden een traditioneler kijk op hun ouders; gehoorzaamheid en respect staan hoog in het vaandel. De jongeren zien bijna zonder uitzondering dat hun Nederlandse klasgenoten meer vrijheid genieten dan zichzelf. Dit wordt echter niet per se negatief beoordeeld. Bij één jongen had ik het idee dat hij het niet altijd leuk vond om minder te mogen dan Nederlandse jongens, maar toch zijn loyaliteit naar zijn ouders niet kon verloochenen.

Inf: Nederlandse kinderen mogen meer van hun Nederlandse ouders dan [wij] van onze ouders. Dus onze ouders zijn een beetje strenger op dat gebied.

CB: en wat vind je daarvan?

Inf: ik vind dat wel goed, aan de ene kant wel goed, aan de andere kant, mmmja, niet goed.

CB: hoezo, vind je het wel eens jammer?

Inf: ja, aan de ene kant vind ik het wel jammer, ja. (interview nr.10m)¹

Ik ben mij ervan bewust dat ik deze jongen misschien iets in de mond heb gelegd; hij was weinig mededeelzaam, en ik viste misschien naar een antwoord. Ik moet benadrukken dat hij door het hele interview heen een traditioneel islamitische visie naar voren bracht, en dat het feit dat ik een Nederlandse vrouw ben hem ertoe gebracht kan hebben om antwoorden te geven die voor moslims sociaal wenselijk zijn. Het 'niet goed' dat hij uitsprak was het enige oordeel over zijn ouders dat in de buurt van kritiek kwam. Verder zei hij over zijn ouders:

¹ De 'm' geeft aan dat het om een moslim gaat. Voor de christenen gebruik ik een 'c'.

Ik ga respectvol om met mijn ouders. Ik heb respect voor hen en doe alles wat ze zeggen.

(...)

CB: wat waardeer je het meest aan je ouders, wat vind je het fijnst aan hen?

Inf: alles.

CB: alles?

Inf: alles wat ze doen ja, want ze weten meer dan wij, hun kinderen, zeg maar.

(...)

Inf: ze hebben mij goed opgevoed. Ze hebben mij manieren geleerd, dingen geleerd wat je moet doen en wat je niet moet doen en dat wil ik gaan opvolgen, en ook zo iets tegen mijn kinderen zeggen.

(...)

CB: met wie kun je het beste praten?

Inf: met mijn moeder, want ik schaam me meer voor mijn vader dan voor mijn moeder.

(...)

CB: hebben je ouders invloed op hoe jij bent, hoe jij leeft?

Inf: ja, op wat ik doe, of ik mij wel aan de regels houd, geen slechte dingen doe. (interview nr. 10m)

Deze jonge moslim benadrukt zijn waardering voor zijn ouders. Ik verwacht niet dat hij snel onenigheid met hen zal hebben; hij zelf beweerde ook dat dit nooit gebeurde. De andere twee jongens noemden ook traditionele aspecten.

Ik: ga je anders met je vader om dan met je moeder?

Hij: gewoon, als ik ruzie heb met mijn moeder dan praat ik gewoon terug. Ze zegt tegen mij: "Waarom doe je dat dan zo?". Dan zeg ik een antwoord terug. Als mijn vader hetzelfde zegt, ben ik altijd heel stil. (int.9, jongen, 14, moslim)

Hij is naar eigen zeggen mondig tegen zijn moeder, maar brengt geen woord uit tegen vader. Dit correspondeert met een traditionele opvoeding; hij hoort natuurlijk ook niet brutaal te zijn naar zijn moeder, maar is terugpraten altijd brutaal? Wat in ieder geval duidelijk naar voren komt is de vader als machts- en autoriteitsfiguur.

De derde jongen noemde vaak de islam om zijn gedrag uit te leggen.

CB: ga je anders met je vader om dan met je moeder?

Inf: met mijn moeder meer respectvoller, veel meer dan mijn vader, want in de islam staat dat je je moeder drie keer meer moet respecteren dan je vader, omdat zij je negen maanden in de buik heeft gehad. Daar ben ik haar dankbaar voor.

CB: en hoe ga je om met je vader?

Inf: ook met respect. Ik kan meer dingen met mijn vader bepraten dan met mijn moeder. Over hoe we later moeten doen als ik ga trouwen en zo. (interview nr.8m)

Het grote respect voor de moeder komt vaak terug in islamitische geschriften. Een beroemde *hadieth* zegt: 'Het paradijs ligt onder de voeten van de moeders' (Schimmel 1994:185). We zien in bovenstaand citaat trouwens ook het feit terug dat in traditionele gezinnen de vader zich met zijn adolescente zoon bezighoudt wat betreft levenszaken als het huwelijk.

De meiden benadrukten dat hun ouders er altijd voor ze zijn en soms ook dat hun ouders minder streng zijn dan andere Marokkaanse ouders. Ze praatten vrij open over hun relatie met hun ouders. Als ik echter vroeg wat zij minder leuk vinden aan hun ouders, gaven ze aan dat ze het niet wisten of dat er geen minpunten waren. Drie meiden brachten een vrij traditionele houding naar voren; zij prezen hun ouders en wilden hun voorbeeld navolgen.

CB: wat waardeert je het meest aan je ouders?

Inf: dat ik altijd bij ze terecht kan en dat ze echt hun best doen om onze toekomst beter te maken. (...)

CB: zou jij het later net zo doen als je ouders?

Inf: ja, ze hebben altijd geprobeerd om ons het goede voorbeeld te geven weet je wel. Ze willen echt dat wij later een betere toekomst hebben dan zij, dat vind ik al heel wat... dat ze dat aan ons willen geven, weet je wel? Want mijn vader is hier als gastarbeider gekomen, hij heeft niet echt een fleurig leven gehad. En ze willen echt dat wij eruit springen, weet je wel? Dat we echt een goede studie hebben. (interview nr. 1m)

Het meisje laat blijken dat ze blij is dat haar ouders haar betere kansen geven dan zij zelf hebben gehad en dat zij dat erg waardeert. Merk ook op dat zij beweert dat haar vader wil dat zij als meisje een goede opleiding krijgt. Door economische omstandigheden in Marokko en Nederland komt meer nadruk te liggen op opleiding en werk dan traditionele

rollenpatronen. Dat komt hier duidelijk naar voren. De meiden praten allemaal respectvol over hun ouders.

Ik heb heel veel respect voor mijn ouders, dus als ze me iets zeggen dan doe ik het ook. (interview nr. 5m)

Later zegt dit meisje dat ze makkelijker met haar moeder praat dan met haar vader. Zij is de enige van de jongeren die dit vanuit de Marokkaanse cultuur verklaart:

Ik denk gewoon dat dat weer cultuurgebonden is. Bij mijn vader dan, dat hij nog wat meer met het oude in Marokko meeleeft, dan hier in Nederland.

CB: hoe bedoel je, oude cultuur uit Marokko?

Inf: ja, de gewoontes...of kijk op het leven, dat dat bij hem nog hetzelfde is als in Marokko...het zal wel een beetje veranderd zijn maar misschien is het meeste nog wel zo gebleven. (interview nr. 5m)

Dit meisje heeft goed door dat er dingen veranderen als je je cultuur transposeert naar een ander land. De cultuur in Marokko is 'oud', vader gaat niet zo met zijn tijd mee als zijn dochter.

Alle meiden op twee na (en dat waren zussen) gaven aan beter met hun moeder dan met hun vader te kunnen praten. Eén ding zeggen alle tien moslimjongeren echter wel: over seks en vriendjes wordt niet gepraat, of heel misschien met moeder.

CB: zijn er dingen die ze niet van je weten, heb je geheimen voor ze?

Inf: nou...nu niet echt, maar ik denk dat dat later wel zal gaan komen, bijvoorbeeld met een jongen of zo, maar nu nog niet. Kijk, niet voor mijn moeder of zo, maar wel voor mijn vader dan. Bij ons is het heel erg ongepast als je daarover praat met je vader, met je moeder kun je daar wel over praten, maar met je vader gewoon niet. (interview nr. 2m)

Je kunt volgens dit meisje beter dingen verzwijgen voor je vader dan dat je hem teleurstelt. Dit is een Marokkaans cultuurpatroon dat voortvloeit uit de machtspositie van de vader.

Sommige meiden zien hun ouders wel als een voorbeeld voor de opvoeding als ze later kinderen krijgen, maar willen het anders doen wat betreft opleiding en trouwen.

Mijn ouders hebben geen opleiding en zijn in Marokko geboren, en ik wil later wel een opleiding en niet zo vroeg trouwen als mijn ouders. (int. 4, meisje, 14, moslim)

Alle meiden die ik sprak willen na de middelbare school een opleiding gaan volgen en werken, maar ook absoluut trouwen en een gezin stichten. Dit komt overeen met wat hierboven is gezegd: vrouwen worden beter opgeleid en meer geëmancipeerd, maar het moederschap is nog steeds erg belangrijk voor hun identiteit.

Over het algemeen kan gesteld worden dat de jongeren in de relatie met hun ouders sterk beïnvloed worden door de islam. Respect en gehoorzaamheid staan hoog in het vaandel. Voor de meiden geldt echter dat zij, naast het ideaal van het moederschap, een opleiding willen volgen en willen werken.

2.4 Christelijke jongeren over hun opvoeding

Hoe zit het nu met de christelijke jongeren die ik heb geïnterviewd? Hangen ze traditioneel-christelijke waarden aan in de relatie met hun ouders? Eén van de tien geboden in de bijbel luidt: eert uw vader en uw moeder. Wat dat betreft is er niet veel verschil met de islamitische moraal. Hoe gaan christelijke jongeren in de praktijk om met hun ouders?

De christelijke jongeren waren vrij open over de relatie met hun ouders. Er is wel eens ruzie, er wordt niet altijd gehoorzaamd (één meisje had op het moment van het interview net twee weken huisarrest gekregen omdat ze pas om zes uur 's ochtends terugkwam van een feestje). De tieners waren niet expliciet over christelijke aspecten in de omgang met de ouders. Wel kwam regelmatig naar voren dat ze blij waren dat hun ouders altijd voor hen klaarstonden en dat ze over van alles konden praten met hun ouders. Over sommige dingen, zoals seks en vriendjes/vriendinnetjes wordt niet echt gepraat met de ouders, maar verkering wordt niet geheim gehouden. Dat verschilt dus met de moslimjongeren. Ze gaven vaak aan dat ze discussies hadden over het geloof, wat ik ook weinig terugvond bij de moslims. Dit hangt misschien samen met de westerse traditie van objectiviteit en argumentatie, die heel anders is dan de Marokkaanse traditie van het kopiëren van kennis naar de volgende generatie.

2.5 Conclusie

Bij de moslimjongeren komen traditioneel-islamitische aspecten naar voren in de omgang met hun ouders. Respect en gehoorzaamheid worden belangrijk gevonden. De meiden zijn over het algemeen wat geëmancipeerder dan hun ouders; zij willen later wel trouwen en een gezin stichten maar ook een opleiding en een baan. De jongens hebben een traditionele kijk op hun ouders; ze benadrukken respect en uiten geen kritiek op hen. De christelijke jongeren hebben wel eens onenigheid met hun ouders en discussiëren meer over hun geloof met hun ouders dan de moslims. Dit heeft misschien te maken met de westerse traditie van argumentatie en objectiviteit.

Dat de jonge moslims meer aan traditionele aspecten vasthouden heeft waarschijnlijk te maken met hun etniciteit. Om zich een identiteit aan te meten in een samenleving die niet is 'ingericht' op moslims zullen zij hun eigen culturele kenmerken benadrukken. Daarom zullen zij, als zij over hun ouders praten, eerder traditionele standpunten noemen dan christenen, die voor hun identiteitsvorming minder gebruik (hoeven te) maken van zulke standpunten.

Hoofdstuk 3 -Vriendschap, relaties en huwelijk

Vrienden zijn belangrijk voor adolescenten. Ze bieden de mogelijkheid om buiten de familie, dus ook buiten de sociale controle om, te experimenteren met gewoonten en denkbeelden. Allochtone jongeren zijn misschien nog meer geneigd zich tot vrienden te wenden omdat hun ouders hen niet voldoende kunnen begeleiden en ondersteunen in de nieuwe maatschappij. Leeftijdsgenoten zouden dus het overnemen van elementen uit een andere cultuur kunnen bevorderen. In Nederland vormen Marokkanen een minder hechte groep dan in het thuisland; daardoor kan de invloed van vrienden versterkt worden. Dit kan er ook de oorzaak van zijn dat moslimjongeren zich steeds individualistischer gaan opstellen (Pels & de Haan 2003: 69).

Met wie sluiten Marokkaanse jongeren vriendschap? Worden zij bij de keuze van hun vrienden beïnvloed door hun geloof?

3.1 Moslimjongeren en hun vrienden

Uit het onderzoek van Nabben et al. blijkt dat Marokkaanse jongeren bijna uitsluitend omgaan met seksegenoten. Als er wordt gesproken over vrienden van het andere geslacht zijn dit meestal Nederlanders. Marokkaanse meisjes zijn voorzichtig in hun omgang met jongens omdat ze bang zijn dat er over hen wordt geroddeld (een vorm van sociale controle). Jongens zijn hier wat vrijer in. Qua etniciteit (afkomst) zijn er verschillen tussen vriendengroepen van jongens en meisjes; meisjes trekken meer naar elkaar toe op basis van etniciteit dan jongens. Deze laatsten gaan ook om met seksegenoten van een andere etniciteit. Soms zijn vriendengroepen gemengd naar etniciteit, maar zijn de leden van de groep wel bijna allemaal moslim. Hieruit blijkt dat etniciteit en religie een rol van betekenis spelen in het aangaan van vriendschappen (Nabben et al. 2006:85-87).

Saharso (1995) observeert dat jongeren van buitenlandse afkomst het liefst omgaan met mensen van hetzelfde geslacht en dezelfde afkomst. Zij geeft discriminatie en vooroordelen als eerste reden. Dit is een negatieve verklaring: men gaat *niet* om met mensen met een ander kleurtje of een andere levenswijze. De tweede verklaring die zij geeft is positief: mensen gaan juist *wel* graag om met personen met dezelfde sociale achtergrond. Het is gewoon leuk om om te gaan met mensen die hetzelfde denken en

dezelfde dingen doen. Saharso haalt Bourdieu aan, die stelt dat mensen met dezelfde levensomstandigheden en dezelfde sociale positie een zelfde kijk op de wereld, smaak en levensstijl ontwikkelen. Met andere woorden, in vriendschappen geldt: soort zoekt soort. Dus naast eventuele vooroordelen is de ervaren afstand tussen bevolkingsgroepen een belangrijke reden om liever met de eigen 'soort' om te gaan (Saharso 1995: 45-46).

Vriendschap tussen jongeren van verschillende etnische groepen komt dus weinig voor. Allochtone leerlingen op scholen met vooral Nederlandse leerlingen zoeken wel meer aansluiting met Nederlanders dan allochtonen die op 'zwarte' scholen zitten. Het aanbod van potentiële vrienden lijkt dus van invloed te zijn op de vriendenkeuze (Saharso 1995: 48). Met andere woorden : geslacht en etniciteit zijn belangrijk in de vriendenkeuze van allochtone jongeren. Hoe zit dat bij de jongeren die ik heb geïnterviewd? En speelt religie een rol in hun vriendenkeuze?

De moslimjongeren die ik gesproken heb zeiden zowel Nederlandse als Marokkaanse vrienden te hebben, waarbij de Marokkanen meestal in de meerderheid zijn. Eén jongen zei dat hij alleen Marokkaanse vrienden had 'omdat dat zo uitkwam'; één meisje zei dat ze uitsluitend met Nederlanders omging. Sommige meiden hadden ook Turkse vriendinnen en één jongen had een Somalische vriend. Ze zeiden over het algemeen weinig verschil te zien tussen Nederlandse en Marokkaanse vrienden; het kan zijn dat ze mij, als Nederlandse, een sociaal wenselijk antwoord wilden geven. Eén meisjes vond wel dat Marokkaanse vrienden hen beter begrepen:

Ja, Marokkaanse vrienden die begrijpen mij beter, want die zijn zelf ook Marokkaans en die hebben ook strenge ouders en Nederlanders niet. (int. 7, meisje, 14, moslim)

Dit meisje vindt het dus wel prettig dat ze vrienden heeft waarmee ze het over haar strenge ouders kan hebben. Nederlanders zouden dat volgens haar minder goed begrijpen vanwege hun tolerantere ouders. Het andere meisje gaf ook als reden dat Marokkanen strenge ouders hebben en dat het fijn was om daar over te kunnen praten. Ik concludeer hieruit dat de meiden niet altijd blij zijn met hun strenge ouders en behoefte hebben aan een klankbord.

De jongeren gaan met zowel jongens als meisjes om, maar vinden dat ze met seksegenoten het best kunnen praten, omdat die meer gemeen hebben. Ze beweren dat bij

de vriendenkeuze niet geselecteerd wordt naar geloof; jongeren geven hoogstens aan dat ze soms beter met moslims kunnen praten omdat die hen beter begrijpen.

3.2 Christelijke jongeren en hun vrienden

Welke criteria hanteren christenen bij het kiezen van hun vrienden? Speelt geloof hierbij een rol?

De christelijke jongeren gaan zowel met christenen als niet-christenen om. Vier van de tien jongeren vonden wel dat ze met christenen beter kunnen praten; die hebben meer dingen gemeen en begrijpen hen dus beter. Ze zeiden ook dat niet-christelijke vrienden wel eens flauwe opmerkingen maakten over hun geloof. Dit 'plagen' vond ik bij de moslims niet terug. Ik denk dat het feit dat de christelijke jongeren naar een christelijke school gingen, hierin een rol speelt. Er gaan ook niet-christenen naar deze school, en jongeren hadden het er vaak over dat er twee 'groepen' waren: christelijk tegenover niet-christelijk. Misschien ergeren de niet-christenen zich aan de gewoonten op school; er wordt in christelijke blaadjes gelezen en aan het begin van de schooldag vindt een gezamenlijk gebed plaats. Ik denk dat de moslims op hun school minder over hun geloof praten omdat zij in de minderheid zijn en de islam niet altijd even hoog wordt gewaardeerd in Nederland. Ik denk dat zij sowieso niet veel met niet-moslims zullen praten over hun geloof en dat er dus ook minder confrontaties plaatsvinden.

Over de rol van sekse in vriendschap kan ik kort zijn: de christelijke jongeren gaan zowel met jongens als met meisjes om, maar ze praten het liefst met jongeren van hetzelfde geslacht, omdat die hen beter begrijpen.

Geconcludeerd kan worden dat er weinig verschillen tussen moslims en christenen bestaan wat betreft vriendenkeuze. De jongeren hebben vrienden met uiteenlopende achtergronden; de vriendengroepen zijn gemengd naar geslacht. Pas bij doorvragen wordt duidelijk dat moslims beter kunnen praten met moslims en christenen beter met christenen, maar dit heeft verder nauwelijks invloed op hun omgang met anderen. Het is gewoon wel eens fijn om met een geloofsgenoot te praten, omdat die je beter begrijpt.

3.3 Relaties en huwelijk volgens moslimjongeren

Een ander soort relatie die je met iemand kan hebben is een liefdesrelatie, of zoals jongeren het noemen, verkering. We hebben al eerder gezien dat scheiding van de seksen een basisbegrip is in het islamitische wereldbeeld. Hoe gaan Marokkaanse jongeren om met de andere sekse? Heeft hun geloof hier invloed op? Hoe kijken zij aan tegen traditionele regels wat betreft relaties, seks en het huwelijk?

De islamitische voorschriften zijn heel duidelijk wat betreft seksuele omgang: die mag alleen plaatsvinden binnen het huwelijk, omdat het gezin wordt beschouwd als de hoeksteen van de samenleving. Seksueel contact binnen het huwelijk wordt aangeraden; er hoeven geen kinderen van te komen (Shadid & Van Koningsveld 1997: 128).² Volgens islamitische voorschriften moeten zowel jongens als meisjes als maagd het huwelijk ingaan, maar de praktijk is toch iets anders. Als jongens geen maagd meer zijn is dat niet echt een probleem, terwijl het voor een meisje onherroepelijke schande betekent. Zij schendt de familie-eer (Demant 2005: 53). Jongens worden soms zelfs aangemoedigd te 'experimenteren'. Deze ambivalentie is ook terug te zien in het onderzoek van Nabben et al.: een meisje durft het onderwerp totaal niet aan te roeren, terwijl haar broer zelfs thuis verhalen kan zitten vertellen over zijn veroveringen. Marokkaanse jongens hebben veel afspraakjes ('dating') met meisjes. In het begin zijn dat vooral Nederlandse meisjes, omdat ze toegelijker zijn; als jongens ouder worden geven ze de voorkeur aan Marokkaanse meisjes. Marokkaanse meisjes ondervinden meer sociale controle. Als ze willen daten gaan ze naar een andere buurt of stad. Te veel dates kan een meisje een slechte naam geven, ook al heeft ze geen seks. Ze is dan een 'slecht meisje'. Meisjes zijn daarom terughoudender met dates. Dat is ook één van de redenen waarom Marokkaanse jongens liever afspraakjes maken met Nederlandse meisjes (Nabben et al 2006: 97-99).

Het huwelijk is het doel van de meeste moslimjongeren. Over het algemeen trouwen ze het liefst met een moslim. Ook heeft de huwelijkspartner vaak dezelfde etniciteit. Jongens vinden het erg belangrijk dat meisjes als maagd het huwelijk ingaan, maar zij vinden dat niet voor zichzelf gelden (Nabben et al 2006: 101-102).

Hoe denken de moslims die ik gesproken heb over man/vrouwverhoudingen, seks, relaties en het huwelijk? Worden zij hierin beïnvloed door islamitische traditie?

² Vergelijk de christelijke moraal, die uitsluitend op voortplanting is gericht.

Over man/vrouwverhoudingen heb ik de jongens niet gehoord, waarschijnlijk omdat zij in de positie zijn dat ze meer mogen dan meisjes. De meisjes begonnen er wel vaak over. Zij vonden het oneerlijk dat jongens meer mogen dan meisjes. Eén meisje haalt het geloof erbij om te betogen dat de verschillende behandeling van jongens en meisjes niet klopt:

Een jongen mag meer. (...) dat is dan echt cultuur, niet geloof, want bij het geloof moeten ze echt gelijk zijn, misschien is de vrouw zelfs iets meer. Maar Marokkanen zien het als: een jongen mag uitgaan, de jongen mag een vriendin, een jongen mag dit een jongen mag dat... een meisje die zit thuis. Die Marokkanen hier die maken hun eigen regels ervan. (interview nr. 1m)

Over seks voor het huwelijk was iedereen heel uitgesproken: dat mag absoluut niet. Het viel me op dat de jongens wel vonden dat meisjes maagd moesten blijven, maar over zichzelf minder concreet waren. Dit komt overeen met hetgeen Nabben et al. hebben geconstateerd. De meiden vonden ook allemaal dat je als maagd het huwelijk in moet gaan. Sommigen voegen er aan toe dat óók de jongen maagd moet zijn:

Ik vind dat hoort wederzijds te zijn. Dus niet alleen maar het meisje moet maagd zijn.

CB: de man ook?

Inf: ja. Volgens mij is dat er bijna niet, maar ik vind het wel belangrijk. (interview nr.3m)

Dit meisje geeft haar mening, maar heeft wel een realistische kijk: mannen verliezen veel vaker hun maagdelijkheid voor het huwelijk dan vrouwen. De meeste meiden vinden dat maagd blijven er gewoon bij hoort; je doet het voor je geloof.

Ik: vind je dat je maagd moet blijven voor het huwelijk?

Zij: ja. Dat moet ik van mijn geloof, en ik vind het zelf gewoon beter. (int.7, meisje, 14, moslim)

Het moge duidelijk zijn dat maagdelijkheid voor het huwelijk voor de moslimjongeren een vereiste is. Maar Nabben et al. hebben ook geconstateerd dat jongens er wel eens vriendinnetjes op na houden en meiden, als ze voorzichtig zijn, ook wel eens de mogelijkheid zien tot 'daten'. Hoe zit dat bij de jongeren die ik heb gesproken?

Alle drie de jongens, die zoals ik eerder stelde erg traditioneel overkwamen, zeiden een vriendinnetje te hebben gehad. Zij hebben dit geheim gehouden voor hun ouders. Ze zeiden wel dat het al een tijd geleden was: 'toen was ik tien', 'het is al drie jaar geleden'. De religie en etniciteit van de vriendinnetjes in kwestie is mij niet bekend. Ook weet ik niet in hoeverre er echt sprake was van seksuele relaties; het lijkt me sterk als je tien bent. Het feit dat de jongens het verzwegen duidt er echter toch op dat hun ouders er niet blij mee geweest zouden zijn. Bij de meiden is het niet anders. Twee meisjes zeiden een vriendje te hebben gehad. Ook van hen weet ik niet of het vriendje in kwestie een moslim was. Bij het ene meisje wisten alleen haar zussen het; het andere meisje was er een beetje vaag over of haar beide ouders er vanaf wisten. Ze was toen elf jaar; zij denkt dat haar ouders er weinig gevaar in zagen omdat ze zo jong was. Dat 'jong' is betrekkelijk, want op de dag van het interview moest ze nog veertien worden. Maar als ze nu een vriendje zou hebben...

CB: heb je wel eens een vriendje gehad?

Inf: ja, vroeger wel.

CB: hoe oud was je toen?

Inf: even denken hoor...elf.

CB: en wisten je ouders ervan?

Inf: ja, ze wisten er wel van, maar toen zeiden ze er niks over, want ze wisten, ik was nog jong, dus...

CB: vonden ze het goed?

Inf: mijn vader, nou ik weet niet of hij het wist of zo, maar mijn moeder zei gewoon niks, want die dacht: ze is nog maar zo jong. Maar als ik nu een vriendje zou hebben, zouden ze er wel anders over denken. (interview nr. 2m)

Ik heb dit van meer meiden gehoord; ze vertelden dan iets aan hun moeder en vroegen het niet aan vader te vertellen, wat moeder dan ook niet deed. Dit heeft te maken met de machts- en autoriteitspositie van de vader: er zouden repercussies kunnen volgen als hij erachter zou komen en de moeder wil haar kind dit blijkbaar besparen³. Maar het meisje is er duidelijk over dat nu ze dertien is, haar moeder ook geen vriendje zou accepteren. Nu ze begint te puberen wordt de bescherming van haar eerbaarheid belangrijker.

³ Zie ook Nabben et al 2006: 100

De andere meiden beweerden dat ze nooit een vriendje hadden gehad en dat ze die ook niet gingen nemen. Zij geven allemaal als reden 'het mag niet van het geloof' of 'dat doe ik voor het geloof'.

CB: heb je wel eens een vriendje gehad?

Inf: nee. Dat ben ik ook niet van plan.

CB: hoezo dan niet?

Inf: het hoort niet bij mijn geloof. (interview nr. 1m)

Hoeveel invloed heeft de islam op de denkbeelden van jongeren over het huwelijk? Alle tieners die ik heb gesproken willen later trouwen. De jongens laten er geen twijfel over bestaan: Hun vrouw moet maagd en moslim zijn.

CB: wat vind jij het belangrijkste aan je toekomstige vrouw?

Inf: dat ze maagd is, ja dat ze maagd is. Dat ze... aardig is, mooi, nou niet echt mooi, mooi van de binnenkant.

CB: ze moet ook moslim zijn?

Inf: dat sowieso, ja. (interview nr. 10m)

Het is een opvatting binnen meerdere culturen, waaronder de Marokkaanse, dat een echtgenote niet louter mag worden gekozen op grond van rijkdom, sociale status of schoonheid (Shadid & Van Koningsveld 1997: 114). Misschien dat deze jongen zich daarom verbeterde toen hij zei dat zijn bruid mooi moest zijn. Een andere jongen zegt niet letterlijk dat hij een moslimbruid wil, maar zijn woorden zijn niet mis te verstaan.

CB: wat zou jij belangrijk vinden aan jouw vrouw?

Inf: gewoon aan de regels houden, een hoofddoek dragen, vijf keer per dag bidden, gewoon aan de regels houden. (interview nr. 9m)

De moslimmeiden verwachten van hun toekomstige man dat hij moslim is, dat hij zijn vrouw en kinderen respect betoont en dat hij als het even kan een baan heeft. De meiden hadden bijna allemaal oudere zussen die getrouwd waren of wilden trouwen en vertelden hier wel eens over. Zo kreeg ik 'een kijkje in de keuken' van hun gezin.

We zien dat de denkbeelden van de jongeren over seks, relaties en huwelijk sterk gekleurd zijn door de islam. Vriendjes en vriendinnetjes mogen niet, en als er een relatie tot stand komt wordt dat verzwegen voor de ouders. Maagdelijkheid voor het huwelijk is een vereiste.

Het huwelijk wordt als zeer belangrijk gezien in islamitische kringen en alle jongeren die ik heb geïnterviewd conformeren zich hieraan. Het geloof neemt dus een belangrijke plaats in bij denkbeelden van jongeren over het huwelijk. Ook in de keuze van een huwelijkspartner speelt het geloof een grote rol: de meeste tieners geven aan dat zij met een moslim willen trouwen. Een aantal meisjes wil een vervolgopleiding volgen alvorens te trouwen, maar of dit resulteert in een baan moet nog blijken. Twee meiden willen werk hebben voor ze gaan trouwen, maar het is onmogelijk te voorspellen of ze na hun huwelijk zullen blijven werken.

3.4 Christenen over seks, relaties en huwelijk

We hebben gezien dat voor de Marokkaanse jongeren de islam een grote invloed heeft op hun denkbeelden over man/vrouwverhoudingen, seks, relaties en huwelijk. Hoe zit dit bij de christelijke jongeren die ik heb geïnterviewd?

Ook binnen het christendom is het huwelijk een belangrijk instituut. Alleen binnen het huwelijk kunnen seksuele betrekkingen plaatsvinden. Seks is, in tegenstelling tot de islam, niet iets om zomaar van te genieten maar dient in principe uitsluitend om zich voort te planten. Een bekend christelijk spreekwoord luidt: 'twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen'. Volgens deze visie kun je het beste iemand huwen met hetzelfde geloof, en binnen het christendom iemand die dezelfde stroming aanhangt.

Man/vrouwverhoudingen kwamen bij de christenen weinig ter sprake. Nederland propageert gelijkheid van de seksen en deze jongeren gaan daar blijkbaar in mee. Sommige christenen uitten kritiek op het islamitische man/vrouwbeeld: zij vonden dit te onderdrukkend voor de vrouw.

Over seks voor het huwelijk heb ik van de christenen niet veel gehoord. Wel is duidelijk geworden dat de meeste jongeren verkering hebben gehad; sommigen hadden op het moment van het interview verkering. Sommigen hebben niet echt verkering maar 'scharrelen' wat. Hun ouders weten ervan en keuren het niet af. Eén meisje zei dat ze

wilde gaan samenwonen (dus niet trouwen, in ieder geval nog niet) met haar vriend; haar ouders zijn een huis voor hen aan het zoeken. Al met al kun je stellen dat het er wat betreft verkering wat 'losser' aan toe gaat dan bij de moslims en dat de ouders hier toleranter in zijn.

Negen van de tien jongeren zei later te willen trouwen. Eén meisje wist het niet goed; ze vond het ook wel fijn om vrijgezel te zijn, maar als ze net dié jongen zou tegenkomen, zou ze misschien wel willen trouwen. Ze stond er niet afwijzend tegenover. Het ideaal van het huwelijk leeft dus sterk bij de christelijke jongeren, maar ze experimenteren vóór die tijd wel met relaties, met medeweten van hun ouders, die het hen niet verbieden.

Slechts één jongen geeft aan dat hij het liefst met een christelijk meisje zou willen trouwen. De anderen willen een partner die lief en trouw is, die weet wat hij of zij wil in het leven en die ze helpt met problemen. De behoefte om 'in de kerk' te trouwen speelt dus niet bij deze jongeren.

3.5 Conclusie

De denkbeelden van moslimjongeren over en hun ervaringen met man/vrouwrelaties, seks, relaties en het huwelijk zijn sterker gekleurd door hun geloof dan die van hun christelijke leeftijdgenoten. Moslims hechten sterker aan maagdelijkheid voor het huwelijk; verkering mag niet en wordt geheim gehouden voor de ouders; ze willen alleen met een moslim trouwen. Dit heeft niet alleen religieuze redenen. In een migrantencontext, waarin Marokkanen in Nederland leven, wordt sowieso veel 'binnen de groep' getrouwd om niet 'op' te gaan in de Nederlandse samenleving. Door te huwen binnen de eigen groep is men verzekerd van de instandhouding van die groep.

Christenen experimenteren volop met relaties en 'scharrels', vaak met medeweten van hun ouders; zij willen niet per se een christen trouwen. De overeenkomst tussen de twee groepen is dat iedereen uiteindelijk wil trouwen.

Ik denk dat ook hier bij de moslims hun migrantenstatus een rol speelt. Zij houden meer vast aan traditionele standpunten dan de christenen, omdat dit voor hen een manier is om een identiteit te ontwikkelen waarin het 'moslim-zijn' een rol van belang speelt.

Hoofdstuk 4 - Geloof: theorie en praktijk

4.1 De vijf zuilen van de islam

De islam is gegrondvest op vijf 'zuilen', dat zijn plichten die elke moslim moet nakomen. Dit zijn de geloofsbelijdenis, het gebed, de godsdienstige belasting, het vasten en de bedevaart. Deze zuilen zijn opgenomen in de godsdienstige wetgeving of *sjarie 'a* (Waardenburg et al. 1997: 101).

Het uitspreken van de geloofsbelijdenis (*sjahada*) vormt het eerste deel van elk gebed en luidt: er is geen god dan God en Mohammed is Gods profeet (*la ilahoe illa llah Moehammad rasoel Allah*) (Schimmel 1994: 133-134).

Het gebed (*salaat*) is de belangrijkste rituele plicht. Er dient vijf keer per dag gebeden te worden. Voorafgaand aan het gebed vindt een rituele wassing plaats. Er wordt onderscheid gemaakt tussen een kleine en een grote wassing. Bij de kleine wassing worden het gezicht, de armen, de handen en de voeten gereinigd. De grote wassing vindt plaats na seksueel contact, bevalling en menstruatie; hierbij wordt het gehele lichaam gereinigd.

Om te bidden keert men zich in de richting van Mekka, de geboorteplaats van de profeet Mohammed. Tijdens het gebed wordt de *fatiha*, de eerste soera (hoofdstuk) van de koran gereciteerd. Het gebed kent behalve woorden ook lichamelijke handelingen, namelijk het vooroverbuigen en het knielen zodat het voorhoofd de grond raakt terwijl God wordt aangeroepen en geprezen. Het buigen en knielen zijn tekenen van uiterste nederigheid voor God.

De godsdienstige belasting of *zakaat* is bestemd voor de marginalen in de samenleving, zoals armen, wezen en gevangenen. Het levert veel religieuze verdienste op om iets van jezelf aan anderen te geven. Tegenwoordig zijn er in de meeste islamitische landen algemene belastingen ingevoerd en de *zakaat* raakt steeds meer in onbruik, behalve in landen waar de fundamentalistische islam aan terrein wint. Er wordt wel nog steeds de *zakaat al-fitr* betaald; deze belasting is voor alle moslims hetzelfde. Het gaat om een laag bedrag, dat voor het einde van de ramadan aan de moskee wordt afgedragen.

Met de ramadan, het vasten in de maand *ramadaan*, uit de moslim zijn dankbaarheid voor god en kan hij veel religieuze verdienste opstrijken. Men onthoudt

zich van zonopgang tot zonsondergang van voedsel, drinken, roken en seks. 's Avonds en 's nachts worden deze beperkingen opgeheven en heerst er een feestelijke sfeer. Vrouwen die menstrueren, zwanger zijn of zogen mogen niet vasten. Reizigers en zieken zijn vrijgesteld van het vasten. Dit moet echter later wel worden ingehaald.

De bedevaart (*haddj*) naar Mekka, de geboorteplaats van de profeet Mohammed en de plek waar hij de islam heeft gepredikt, zou elke moslim die daartoe in staat is minstens één keer in zijn leven moeten volbrengen. Zodra het heilige gebied rondom Mekka wordt betreden, verwisselt de moslim zijn reguliere kleding voor speciale pelgrimskleding: voor de man zijn dat twee ongestikte witte doeken om de linkerschouder en de lendenen, voor de vrouw geldt dat zij haar gehele lichaam behalve de handen en het gezicht moet bedekken. Seks is verboden, evenals knippen van het haar en de nagels. Er wordt veel waarde toegekend aan de *haddj*; men verwerft hiermee religieuze autoriteit (Waardenburg et al. 1997: 101-109).

Je bent deel van de *oemma*, de moslimgemeenschap in religieuze zin, als je de geboden en verboden van de koran, de *hadieth* en de *soenna* accepteert. Zelfs als je de ge- en verboden niet opvolgt ben je toch nog een moslim. Als je de inhoud van de koran ontkent, word je beschouwd als ongelovige. Een *hadieth* stelt: 'hij die een moslim als ongelovige aanmerkt is zelf een ongelovige'. De *oemma* is dus in religieus opzicht tolerant. (Schimmel 1994: 203) Ook tegenover 'het volk van het Boek', dus christenen en joden, zijn moslims in bepaalde perioden tolerant geweest. In vroegere tijden werden zij beschermd door moslims. Zij betaalden een speciale belasting, maar mochten hun eigen religieuze leiders volgen (Schimmel 1994: 204). Tegenwoordig vermindert die tolerantie helaas door politieke en economische omstandigheden (denk bijvoorbeeld aan de negatieve term 'kruisvaarders' waarmee christenen worden aangeduid door bepaalde radicale groeperingen; en de situatie in Israël doet de verhoudingen tussen joden en moslims geen goed). Maar de 'gemiddelde' moslim staat tolerant tegenover joden en christenen. Tegenwoordig bevinden in bepaalde islamitische landen christenen en andere niet-moslims zich in hoge functies.

4.2 De islam in Europa en Nederland

Als de islamitische cultuur door migratie wordt getransponeerd naar een westers land als Nederland, levert dat tal van nieuwe situaties op; soms ontstaan er problemen, maar in ieder geval ontkomen moslims er niet aan dat de nieuwe samenleving invloed krijgt op hun levens- en denkwijze. Vooral bij jongeren is dit het geval; door het Nederlandse onderwijssysteem en leerplicht komen zij eerder dan hun ouders in contact met de Nederlandse levenswijze en denkbeelden en zij zijn nog flexibel genoeg om deze in hun leven in te passen (als zij dat willen; anderen zetten zich er juist tegen af).

De wetenschappers Steven Vertovec en Alisdair Rogers hebben onderzoek gedaan naar invloeden van de westerse cultuur op jonge Europese moslims. Zij merkten op dat in Frankrijk veel jongeren hun band met de islam opgeven; zij weten weinig van de geloofsregels en kijken er negatief tegenaan. Toch beschouwt het merendeel van de jongeren zich als moslim. Vertovec en Rogers noemen dit 'affective identification with doctrinal detachment': je identificeert je met het moslim-zijn maar doet afstand van de bijbehorende dogma's. Dit is één mogelijk gedragspatroon. Een andere gedragswijze is een voorbeeld van 'situational identification' (situatiegebonden vereenzelviging): de jongere identificeert zich in verschillende situaties met verschillende sociale groepen. Een voorbeeld: als een Marokkaanse jongere op vrijdag naar de moskee gaat, beschouwt hij zichzelf op dat moment als een traditionele moslim. Als hij de volgende dag naar een demonstratie gaat die opkomt voor moslimrechten, 'is' hij een progressieve moslim. Je kunt dus stellen dat de islam voor moslimjongeren in Europa verschillende betekenissen kan hebben, afhankelijk van de situatie waarin zij zich begeven. Hun identiteit, voorzover je in deze situatie van een vastomlijnd concept kan spreken, is dus veranderlijk en open voor verschillende invloeden (Vertovec & Rogers 1998: 2-3).

De wetenschapper Fredrik Barth stelt dat een complexe cultuur, zoals de westerse samenleving, het mensen mogelijk maakt om een veelvoud (hij noemt het 'multiplicity') aan wereldbeelden en zienswijzen te hebben. Door op verschillende manieren tegen de term 'cultuur' aan te kijken kan deze veelvoudigheid duidelijk gemaakt worden.

Je kunt cultuur bijvoorbeeld beschouwen als een gereedschapskist waaruit je in elke situatie kan putten om om te gaan met de omstandigheden. Je kiest, bewust of onbewust, steeds bepaalde elementen uit je cultuur om met elke situatie om te kunnen

gaan.⁴ Zo zal een moslim anders omgaan met zijn neef dan met de imam, en zal hij zich in de moskee anders gedragen dan op straat met vrienden.

Je zou je cultuur ook kunnen voorstellen als een soort taal; net zoals mensen meerdere talen kunnen spreken, kunnen ze meerdere culturen beheersen. Zo kan een moslim op school Nederlands spreken en als hij thuiskomt overgaan op Arabisch of berber om de dag door te nemen met zijn familie. In verschillende omstandigheden zullen mensen overstappen op andere elementen van hun cultuur, net zoals ze in verschillende situaties een andere taal zullen spreken. Bovenstaande processen kunnen bewust maar ook onbewust plaatsvinden. Soms heb je zelf niet eens door dat je op de ene situatie anders reageert dan op de andere.

Als we naar jonge moslims in Europa kijken, kunnen er verschillende factoren benoemd worden die hun vereenzelviging (identificatie) met de islam en het uiten van hun geloof beïnvloeden. Door deze factoren bewegen moslimjongeren zich in een andere context dan hun ouders. Hun ouders zijn meestal buiten Europa geboren en zijn hier om politieke of economische redenen heen gemigreerd. Hun kinderen, die vaak wel in Europa geboren zijn, krijgen met andere invloeden te maken dan hun ouders. Hieronder volgt een opsomming van belangrijke factoren die volgens Vertovec en Rogers het gedrag en de denkbeelden van moslimjongeren beïnvloeden.

- a. de jongeren bevinden zich in een omstandigheid van religieuze en etnische mobilisatie. De laatste jaren zijn moslims zich meer gaan organiseren en uiten meer kritiek op de Europese politiek. Jonge moslims groeien op in een sfeer van beroering en actievoeren; dit zal zeker invloed hebben op hun denkbeelden en levenswijze.
- b. Islam is aantrekkelijk geworden als symbool van verzet tegen westers imperialisme, kapitalisme en racisme. Jonge moslima's grijpen bijvoorbeeld de islam aan in hun verzet tegen seksdiscriminatie, door te betogen dat volgens hun geloof man en vrouw gelijk aan elkaar zijn.
- c. Het zelfbewustzijn van jonge moslims is verscherpt omdat zij in Europa een culturele en religieuze minderheid vormen. Ze proberen daarom een islam te reconstrueren waarmee ze in de westerse context uit de voeten

⁴ Zie ook de inleiding.

- h. In Europa is een tendens gaande van secularisatie en compartimentalisatie van geloof: religieuze waarden vormen niet meer de kern van iemands wereldbeeld, maar zijn er slechts een deel van. Men kiest steeds meer zelf welke regels of gewoonten hij accepteert. Daardoor individualiseert de religie. Men houdt zijn religie steeds meer voor zichzelf en nemen steeds minder deel aan groepsgewijze geloofsbeleving.
- i. Moslimjongeren in Europa worden nagenoeg gebombardeerd door de Amerikaanse en Europese jongerencultuur. Die cultuur uit zich in consumentisme, mode, manier van spreken, muziek, internet etcetera (Vertovec en Rogers 1998: 6-14).

Bovenstaande tendensen en factoren gelden voor Europa in het algemeen; in Nederland zijn ze ook te onderscheiden. Eén tendens waar ik wat meer op in wil gaan is de neiging van de moslimjongeren die ik heb gesproken om bij hun beleving van de islam onderscheid te maken tussen cultuur en geloof (zie punt e).

Jonge moslims kunnen niet altijd bij hun ouders of religieus voorganger terecht met vragen (zie punt f). Volgens hen is de islam van hun ouders vermengd met Marokkaanse elementen. Als gevolg maken jongeren onderscheid tussen islamitische en Marokkaanse elementen. Ze vullen de 'echte' islam naar eigen inzicht in. Een moeder die thuis zit en de kinderen verzorgt is volgens meisjes 'Marokkaans', terwijl dat voor jongens juist de echte islam is.

Ook reacties van de Nederlandse samenleving beïnvloeden hun ontwikkeling als moslim. De islam wordt gezien als een vreemd element in de samenleving en door recente gebeurtenissen zoals '11 september' en overlast van gemarginaliseerde jongeren heerst er in Nederland een klimaat van wantrouwen en vooroordelen over moslims. Met hun zoektocht naar de 'ware' islam proberen jonge Marokkanen zich in te passen in de Nederlandse samenleving. Een Marokkaan is 'niet-Nederlands', maar de islam is universeel en niet gebonden aan nationaliteit of etniciteit. Daarom dragen jongeren liever het moslim-zijn uit dan het Marokkaan-zijn. Zo maken zij zich los van negatieve associaties die Nederlanders met Marokkanen hebben. Toch is dit niet zo makkelijk als het lijkt. De jongeren zijn van goede wil, maar het lijkt wel of de Nederlandse

maatschappij niet wil meewerken. Twee kwesties treden op de voorgrond in verband hiermee (De Koning & Bartels 2005: 22).

Ten eerste: moslimjongeren oriënteren zich meer op de Nederlandse samenleving dan op het land van herkomst van de ouders, maar dat wordt er niet eenvoudiger op als Nederlanders de islam beschouwen als vreemd aan de Nederlandse samenleving. Identiteitsopbouw van moslims wordt zo een proces met twee richtingen, vanuit de Nederlandse maatschappij en vanuit de moslims zelf (De Koning & Bartels 2005: 22).

Ten tweede: een manier voor jongeren om zich een plaats te verwerven in de Nederlandse samenleving is expliciet definiëren wat moslim-zijn voor hen inhoudt. Maar niet-moslims dringen hun eigen definitie van islam op aan moslims (een andere en negatievere definitie dan die ze zelf formuleren). Niet-moslims geven een definitie van islam en leveren er vervolgens kritiek op. Op deze manier worden moslims in feite tegengewerkt (De Koning & Bartels 2005: 22).

Hoe zit dit bij de moslimjongeren die ik heb geïnterviewd? Welke rol speelt religie in hun leven? Hebben bovengenoemde factoren ook invloed op hen? En hoe denken zij over ander religies? Worden zij daarin beïnvloed door hun eigen geloof?

4.3 Moslimjongeren en hun geloof

De meeste jongeren zeiden dat het geloof heel belangrijk was in hun leven. Het geeft ze steun en houvast. Een aantal stelt dat geloof belangrijk is omdat je er veel voor moet doen en er veel regels zijn om je aan te houden. Deze regels komen volgens hen vooral neer op bidden en het vermijden van varkensvlees en alcohol. Doordat zij elke dag met deze regels te maken krijgen zijn zij elke dag bezig met hun geloof:

CB: hoeveel betekent geloof voor jou?

Inf: mmm, veel.

CB: veel? Leg eens uit?

Inf: omdat ik leef volgens de regels van de islam. Dus dan, je hebt er iedere dag mee te maken.

(interview nr. 3m)

Eén meisje ziet haar geloof als een onveranderlijk punt en houvast in haar veranderlijke leven.

CB: Wat betekent geloof voor jou. Hoe zit dat in jouw leven?

Inf: ik vind wel dat het veel voor me betekent en ik wil het ook zo goed doen en mijn ouders niet teleurstellen dat ik iets anders ga doen dan hoe zij het hebben gedaan.

CB: en ben je er ook dagelijks mee bezig, met je geloof?

Inf: nee, niet elke dag of zo, maar gewoon een paar keer per week, maar niet dat ik elke dag echt heel lang over mijn geloof denk. (interview nr. 4m)

Volgens Demant identificeert zowel de eerste (ouders) als de tweede generatie Marokkanen in Nederland (jongeren) zich zeer sterk met de islam. Voor veel Marokkaanse jongeren is de band met hun religie beduidend sterker dan de band met moederland Marokko. Hun etnisch-religieuze identiteit speelt voor hen dus een grotere rol dan hun etnisch-nationale identiteit (Demant 2005: 17). De meeste jongeren die ik sprak zagen Marokko als het land waar hun ouders zijn geboren en waar ze bijna elke zomer met het gezin op vakantie gaan. Veel binding hebben ze er verder niet mee, zodat het benadrukken van religie voor hen een logischer keuze lijkt om zich een identiteit in Nederland aan te meten. Ze hebben immers weinig met Marokko, maar het geloof leeft sterk in hen. Ik zal hier later op terugkomen bij het bespreken van de etnische identiteit.

Demant beweert dat jongere generaties moslims meer naar religieus individualisme neigen dan de oudere generaties. De jongeren identificeren zich net als de ouderen sterk met hun geloof, maar ervaren deze identificatie als een persoonlijke keuze (Demant 2005: 17-18). Hoe zit dat met de moslimjongeren uit mijn interviews? Maken zij ook, zoals boven werd gesteld, onderscheid tussen geloof en de Marokkaanse cultuur?

Het antwoord luidt: ja, vooral de meiden maken dit onderscheid, in het bijzonder als ze het hebben over de ongelijke behandeling van jongens en meisjes die in hun ogen oneerlijk is, zoals deze moslimmeid zegt:

Nou, dat is dan echt cultuur, niet geloof, want eh... bij het geloof moeten ze echt EVEN zijn, misschien is de vrouw zelfs iets meer. Maar Marokkanen zien het echt als: een jongen mag uitgaan, de jongen mag een vriendin, een jongen mag dit, een jongen mag dat... een meisje die zit thuis zal ik maar zeggen. (interview nr. 1m)

Ook bij Demant maakten jongeren dit onderscheid. In de Marokkaanse cultuur staat de man boven de vrouw, maar volgens hen niet in de islam. Vrouwen zijn in de islam niet

ondergeschikt aan mannen, maar de seksen zijn toch ook niet helemaal gelijk aan elkaar, getuige een van de meisjes die Demant interviewde:

“Het is niet zo dat de man boven de vrouw is gemaakt of de vrouw boven haar man. De vrouw is niet geschapen uit de voeten van de man, of boven hem, maar uit zijn rib, dus hij beschermt ons” (Demant 2005: 55).

Een meisje uit mijn onderzoek maakt een onderscheid tussen geloof en cultuur als ze het heeft over problemen die ze soms in Nederland ondervindt:

CB: hoe vind je het dat je twee culturen kent?

Inf: ik vind het wel grappig en dan kan je ook zien van: o, bij ons is het anders en je kunt ook mensen vertellen over je eigen cultuur en je kunt ook andere culturen horen. Je weet ook meer, je leert ook meer over die cultuur.

CB: heb je ook wel eens problemen daarmee, dat het juist wel eens moeilijk is?

Inf: ja nou, niet meer om de cultuur, maar om het geloof bijvoorbeeld, want vorige maand ben ik dus begonnen met een hoofddoek dragen en zo. (Waarop ze vertelt dat ze wel eens wordt gepest met die hoofddoek, CB.) (interview nr. 2m)

Demant vermoedt dat het feit dat jongeren cultuur onderscheiden van geloof, te maken heeft met een soort grensverlegging. De aspecten van hun opvoeding die zij ouderwets vinden, behoren volgens hen niet tot het ware geloof, zoals bijvoorbeeld de ongelijkheid tussen man en vrouw. Aan de andere kant zijn jongeren nog wel gevoelig voor zaken die zij zelf ouderwets noemen, zoals de maagdelijkheid van meisjes voor het huwelijk (Demant 2005: 73). Zie hierover ook het hoofdstuk over vriendschap, relaties en huwelijk.

4.3.1 De hoofddoek

Een belangrijke en in het oog springende geloofsuiting is het dragen van een hoofddoek. In de koran staat dat vrouwen zich dienen te bedekken. Alle meiden die ik heb gesproken droegen een hoofddoek. Alle meiden zeiden dat het hun eigen keuze was om deze te dragen. In de praktijk bleek wel vaak dat de hoofddoek er ‘toch van moest komen’, maar

dat ze zelf het moment kozen om hem te gaan dragen. Eén meisje refereert aan het feit dat mensen haar haren niet mogen zien, omdat dat één van haar schoonheden is:

CB: en...je hoofddoek, draag je die...hebben je ouders dat verteld, of...

Inf: neenee dat was uit eh...ik begon hier op een nieuwe school en eh...dus toen dacht ik ook gelijk van laat ik nu gelijk goed beginnen. Snap je? Als ik in de tweede mijn hoofddoek had aangenomen had het eigenlijk geen zin meer.

CB: hoezo niet?

Inf: dan had iedereen mijn haar al gezien, dan had iedereen zeg maar...ja...hoe moe'k zeggen, mijn schoonheden al gezien za'k maar zeggen. (interview nr. 1m)

De van oorsprong Iraanse Chahdortt Djavann houdt in het pamflet *Weg met de sluier!* een emotioneel pleidooi tegen het dragen van een hoofddoek, die voor haar symbool staat voor vrouwenonderdrukking. Zij stelt dat een hoofddoek een vrouw degenereert tot lustobject, juist omdat haar lichaam verborgen moet blijven (Djavann 2003: 14). Zij haalt uit naar (jonge) vrouwen die zeggen bewust voor de sluier te kiezen:

Ze zeggen dat ze hun 'identiteit' doen gelden. Welke identiteit? Een paar jonge grietjes praten alsof ze zo geniaal zijn geweest de sluier uit te vinden of de deugden ervan te erkennen.(...)Eindelijk trekken vrouwen die door niemand worden opgemerkt de aandacht, dankzij de sluier (Djavann 2003: 46-47)

Djavann concludeert dat de zogenaamde 'vrijheid' en 'identiteit' in wezen neerkomen op een soort aandachttrekkerij van vrouwen die anders niet zouden worden opgemerkt. Ik kan mij haar standpunten goed voorstellen aangezien zij ontsnapt is aan een onderdrukkend regime. Maar de meisjes die ik sprak waren niet zodanig politiek geëngageerd dat zij zich met deze vraagstukken bezig hielden. Zij zijn in Nederland geboren, wonen in een Nederlandse stad, gaan naar een Nederlandse school en spreken vaak beter Nederlands dan Arabisch of een Berbertaal. Voor hen is de hoofddoek een middel om zich tussen al die Nederlandsheid een (religieuze) identiteit te verwerven. Een enkeling zegt haar 'schoonheden' te willen bedekken, maar de meesten zijn daar niet zo expliciet in en vinden de hoofddoek 'er nu eenmaal bijhoren'.

Voor de meisjes met wie Demant sprak behoorde het kiezen voor het al of niet dragen van de hoofddoek tot de inspanningen die je voor het geloof moet leveren. Demant citeert een meisje met een volgens haar 'ambivalente houding' tegenover het dragen van een hoofddoek. Zij vindt de hoofddoek belangrijk, maar wil toch zelf bepalen of en wanneer ze er een gaat dragen (Demant 2005: 46-47). De meiden die ik sprak hadden eenzelfde houding: een hoofddoek dragen hoort bij hun geloof, maar ze willen verder zelf bepalen hoe ze er mee omgaan en wanneer ze hem gaan dragen. Dit meisje bijvoorbeeld:

CB: ik zie dat je een hoofddoek draagt, dat doe je uit jezelf? Of is dat omdat je ouders dat graag hebben...

Inf: ja, het was niet echt mijn ouders, die zeiden het wel een keer, ik wist wel dat ik 'm ooit zou dragen, maar... ik had het al in groep 7 gedaan dus dat was wel vroeg maar ik wou het ook zelf. Ik vond het niet erg.

CB: heb je er ook wel eens over nagedacht waarom?

Inf: ja, ik eh... gewoon, ik vind dat het... het hoort bij mijn geloof. En ik wist dus al dat ik het ooit zou doen, dus waarom niet toen. (interview nr. 5m)

Eén meisje vertelt tijdens het interview twee verhalen over haar hoofddoek. Eerst vertelt ze dat ze 'mee ging doen' met een groepje meiden dat de hoofddoek al droeg:

Ja, ik droeg hiervoor eerst geen hoofddoek en ging ik om met meisjes die hoofddoeken droegen en die zeiden niet dat ik een hoofddoek moest dragen of zo, maar toen dacht ik: hee, dat is best wel leuk dan doe ik het ook misschien. Zo is het gekomen. (interview nr. 7m)

Als we het later over religie hebben, zegt ze in feite dat een goede moslima een hoofddoek moet dragen:

Ik: kun je eens wat vertellen over die hoofddoek, kun je dat eens uitleggen?

Zij: ja eh, ik vind wel dat het moet, een hoofddoek, en bijvoorbeeld kort geleden zeiden mijn vriendinnen: als je geen hoofddoek draagt dan betekent dat niet dat je geen goeie moslim bent en toen hadden we een hele tijd discussie daarover. Ze zeiden van je als je bidt, en je bent heel vaak met de islam bezig en je draagt alleen geen hoofddoek, betekent dat niet dat je geen moslim bent. Ik vond dat juist niet zo, ja, als je heel veel met de islam bezig bent, dan draag je ook een hoofddoek, toch? (interview nr. 7m)

Misschien deed ze eerst de hoofddoek op om 'erbij te horen', en is ze zich later gaan verdiepen in de religieuze aspecten ervan.

De jongens die ik heb geïnterviewd hadden een traditionele kijk op de hoofddoek.

CB: hoe denk je erover dat meisjes een hoofddoek dragen? Vind jij dat dat moet?

Inf: mja, dat zal wel moeten, want eh, ze moeten zichzelf bedekken. Het staat in de islam en zo kan ik het niet veranderen.

CB: oké.

Inf: en ik vind het zelf ook, dat het moet. (interview nr. 8m)

CB: hoe denk je erover dat meisjes een hoofddoek moeten dragen?

Inf: ja, ik vind dat ze dat wel moeten doen, want meisjes die geen hoofddoek dragen, gaan de verkeerde kant op.

CB: hoe bedoel je, de verkeerde kant op?

Inf: veel seksuele – je weet toch – contacten met jongens en zo.

CB: mm, mm.

Inf: en dat mag absoluut niet, je moet maagd blijven tot aan je huwelijk. (interview nr. 10m)

Deze jongens hebben vrij traditionele standpunten en dragen deze tijdens het interview expliciet uit. Zij hebben weinig contact met mensen buiten hun familie (ze gaan vooral om met hun neven) en weinig behoefte aan exploratie of reflectie binnen hun geloof. Vanwege hun traditionele opvoeding hebben ze niet veel contact met hun vrouwelijke familieleden, dus zal een 'issue' als de hoofddoek hen ook minder raken.

We hebben kunnen zien dat veel jongeren het onderscheid tussen geloof en cultuur maken als er volgens hen onrechtvaardig wordt gehandeld. Hoewel de meiden zich erop voorstaan hun eigen keuzes te maken, gaan ze toch allemaal uiteindelijk een hoofddoek dragen – het zichtbare kenmerk bij uitstek voor een moslima.

4.4 Moslimjongeren en andere godsdiensten

We hebben boven (p. 40) kunnen zien dat de islamitische traditie van oorsprong tolerant is naar andere 'religies van het Boek'. Hoe denken de jonge moslims die ik heb geïnterviewd over andere geloven?

De meesten staan min of meer tolerant tegenover andere religies, of ze houden zich er helemaal niet mee bezig. Vaak zijn ze ook weinig geïnformeerd over andere godsdiensten. Een enkele tiener vindt dat iedereen mag geloven wat hij wil, maar dat de islam toch het beste geloof is. Eén meisje was opvallend goed geïnformeerd; zij beweerde naast de koran ook de bijbel en de torah gelezen te hebben. Zij heeft hierin 'fouten' ontdekt:

Ik heb gewoon fouten...het is ook wetenschappelijk gewoon bewezen dat er fouten zitten in de torah, in de bijbel, maar niet in de koran, en dat deed me al heel wat. En ook van die-van die onderzoeken, in de koran staat bijvoorbeeld dat het van zout water in eh zoet water weet je wel, dat is naast elkaar, en dat is pas ontdekt, za'k maar zeggen. Terwijl het al 1400 jaar in de Koran staat. Ik bedoel, zoiets doet me wel veel ja. (interview nr. 1m)

Zij was de enige van de tien moslimjongeren die beweerde andere monotheïstische geschriften dan de Koran gelezen te hebben; ik heb eigenlijk ook niet gehoord van andere jongeren dat zij de Koran hebben gelezen. De meeste jongeren spreken wel Arabisch, maar kunnen het niet lezen of schrijven.

Een meisje vindt respect voor en kennis van andere godsdiensten belangrijk:

CB: en hoe denk je over andere religies, andere geloven. Heb je daar een mening over?

Inf: ja, ik vind dat je ieder geloof moet respecteren. Ik vind dat je wel een beetje moet weten over andere geloven, dat je niet echt...ik weet niet, dat vind ik gewoon een beetje belangrijk, dat je wel wat weet over de grotere godsdiensten in de wereld als het jodendom en het christendom. Ik vind dat je daar wel wat over moet weten. (interview nr. 3m)

Een meisje vindt dat een goed moslim respect moet hebben voor andere geloven:

Nou het jodendom bijvoorbeeld, heel veel moslims vinden dat...nee geen moslims, maar heel veel van die mensen bijvoorbeeld, die noemen zich moslim, en die schelden joden uit en dan zijn ze niet echt moslim. Als je je medemens niet eens met respect behandelt, ben je ook niet echt een moslim. (interview nr. 7m)

Samengevat kunnen we stellen dat voor de moslimjongeren uit mijn interviews hun geloof een belangrijke rol speelt in hun leven. Zij hebben de neiging tot individualisering

van hun geloof: zij kiezen zelf welke regels zij aannemen en welke niet. Ze maken onderscheid tussen het islamitische geloof en de Marokkaanse cultuur als zij geconfronteerd worden met wat in hun ogen onrechtvaardig of ouderwets is. Zij staan tolerant tegenover andere godsdiensten, maar zijn hierover vaak slecht geïnformeerd.

4.5 Christelijke jongeren en hun geloof

Hoe belangrijk is het geloof voor christelijke jongeren? Wat vinden zij van andere godsdiensten?

Veel van de jongeren zeggen dat ze 'best wel veel bezig' zijn met hun geloof. Het geloof is een steun in hun leven. Niet iedereen houdt zich er veel mee bezig; soms slokken andere dingen meer tijd op, zoals school en verkering. Een meisje vertelde bijvoorbeeld:

CB: hoeveel ben jij daarmee bezig, met jouw geloof?

Inf: best wel veel, maar niet heel erg veel, omdat het, op dit moment is het gewoon zo, dat ik nou een relatie heb.

CB: ga je naar de kerk?

Inf: ja.

CB: en bid je ook, voor het eten of zo?

Inf: umm, soms. Soms vergeet ik het ook wel. En ik probeer ook wel te bidden voor ik ga slapen en dat schiet er ook wel eens bij in.

CB: lees je ook in de bijbel?

Inf: um, ja, af en toe. Ik wil het wel meer doen, maar omdat ik druk met school ben de laatste tijd schiet dat er ook iets bij in. Maar het is wel zo dat ik het belangrijk vind om bijbel te lezen.

(interview nr. 3c)

Niet alle jongeren gaan naar de kerk; ze bidden niet allemaal geregeld en ze lezen ook niet allemaal in de bijbel. Ze hangen echter wel allemaal de christelijke normen en waarden aan:

CB: wat voor rol heeft jouw geloof in je leven?

Inf: ik ben er op zich niet zoveel mee bezig. Ik zit wel gewoon bij een kerk, ik pas op de kinderen van de ouders die naar de kerk gaan, maar voor de rest ben ik niet zo met de kerk bezig. Maar de waarden en normen van het geloof vind ik wel heel belangrijk. De rode draad zeg maar.

CB: hoe bedoel je dat?

Inf: respect voor elkaar en gewoon hoe anderen denken; ik denk dat dat wel de echte hoofdlijn is van het geloof. (int. 2, meisje, 16, christen)

Je zou dus kunnen stellen dat de christelijke normen en waarden worden losgekoppeld van de religieuze praktijk: de christelijke ideologie wordt nog wel aangehangen, maar de belangstelling voor christelijke rituelen vermindert. Dit komt overeen met wat ik eerder schreef over individualisering, secularisering en compartimentalisering van religie: het geloof staat niet meer centraal in het leven van jongeren, ze maken zelf uit wat ze voor het geloof doen en wat niet, en groepsgewijze beleving van godsdienst neemt af (kerkgang is het groepsgebeuren bij uitstek in het christendom).

Eén meisje vormt hierop een uitzondering. Zij is geboren op Curaçao en op haar negende met haar familie naar Nederland gekomen. Ze is mormoons. Haar leven is doortrokken van geloof.

CB: wat betekent jouw geloof voor jou?

Inf: laten we zeggen mijn leven. Ik ben ermee opgegroeid. Ik kan niet zonder zo'n beetje. Ik heb er dagelijks mee temaken, ik kan er niet onderuit zeg maar.

CB: hoe ben je er dagelijks mee bezig dan?

Inf: meestal elke dag bidden, elke dag je boekje lezen. We hebben nu stimula... we krijgen onderwijs in de schriften. Ik probeer gewoon de richtlijnen te volgen. (int.6, meisje, 15, christen)

Ik weet niet in hoeverre het leven op Curaçao gesecculariseerd is, maar in ieder geval heeft het weinig invloed gehad op deze meid. Zij leeft in haar geloof; ze kan niet anders en wil niet anders. Dit gegeven vond ik nergens terug bij de tieners die in Nederland waren geboren. Bij veel onderwerpen die ik met haar besprak haalde ze het geloof aan. Zij vertoont wat dat betreft meer overeenkomsten met sommige moslims die ik heb geïnterviewd dan met de andere christenen. Maar zoals ik al zei, zij is de grote uitzondering onder de christenen.

De christelijke jongeren gaan regelmatig discussies aan met andersdenkenden. Dat zijn meestal christenen die een andere stroming aanhangen dan zichzelf of niet-gelovigen. Ik heb niet gehoord dat ze discussiëren met aanhangers van een ander geloof. De tieners vinden het vaak moeilijk om zich staande te houden in gesprekken met niet-

gelovigen, omdat die harde bewijzen willen voor het bestaan van God terwijl die er niet zijn, zoals dit meisje stelt:

CB: heb je ook wel eens discussies over je geloof met anderen, bijvoorbeeld met mensen die niet christelijk zijn?

Inf: ja, soms is het moeilijk, met vrij harde vragen komen ze dan, zo van: bewijs het maar eens. En...ja, het is een geloof en dat kun je niet bewijzen.

CB: voel je je ongemakkelijk als mensen je zulke dingen vragen?

Inf: op zich niet. Als ze openstaan voor de discussie dan is het niet... dan voel ik me niet ongemakkelijk. Alleen als ze echt kort door de bocht zijn dan heb ik daar geen zin in, want dan weet ik dat ik er toch niet uit ga komen. (interview nr. 1c)

Eén 'discussie' met een dominee wil ik de lezer niet onthouden omdat het tekent hoe de jeugd van nu tegen autoriteitsfiguren binnen de kerk kan aankijken:

CB: ga je ook naar catechisatie?

Inf: nee. Ik had sowieso tegelijkertijd volleybaltraining en die dominee stond mij sowieso al niet aan, want hij was heel erg gemeen tegenover niet-gelovige mensen. Dat heb ik ook tegen hem gezegd.

CB: en toen?

Inf: toen had hij zoiets van: nou, doos! Ja dat zegt hij dan niet, maar ik voelde het wel aan. En toen had mijn vriendin later gezegd: misschien komt ze nog wel een keer mee. En toen zei hij: och, daar heb ik al geen vertrouwen meer in. Ik dacht echt: wat ben jij nu voor een enorme eikel! Maar ja... domme dominee. (interview nr. 9c)

Deze meid steekt haar eigen mening niet onder stoelen of banken. Dit kan te maken hebben met de toenemende individualisatie van het geloof: ze maakt zelf wel uit wat voor mening ze aanhangt. Als ze het niet met de dominee eens is, gaat ze gewoon niet naar catechisatie.

De christenen gaan dus we eens de discussie aan met andersdenkenden. Hoe denken zij zelf over andere godsdiensten? Alle christenen die ik heb gesproken zeiden tolerant te staan tegenover andere religies. Meestal zijn ze de mening toegedaan dat iedereen eigenlijk dezelfde God aanbidt, maar dat Hij een andere naam heeft. Sommigen hadden vroeger vooroordelen over andere religies, maar het inwinnen van informatie over

andere geloven heeft ze tot nadenken gestemd. Een meisje is naar een soort informatiedag over verschillende religies geweest:

Inf: ja, dat opent je ogen wel. Ja, je denkt altijd dat er afstanden zijn maar ze zijn ontzettend gastvrij en ze zijn echt bereid om dingen te vertellen. En het is ook niet zo dat ze zeggen: dit is het goede en dat van jullie is niet goed. Ze zijn wel bereid tot discussie en dat vind ik wel goed.

CB: ben je zelf ook meer na gaan denken over je geloof?

Inf: ja, je kijkt er heel anders tegenaan. Er zijn wel overeenkomsten te bedenken met het christelijk geloof, dus dan denk ik: zij beleven het op een andere manier, maar het is eigenlijk allemaal hetzelfde. Dus ik vind het prima. (interview nr. 1c)

Het was opvallend dat, als ik over andere godsdiensten begon, een aantal jongeren uit zichzelf over de islam gingen praten. Dat deden ze niet bepaald in positieve bewoordingen. Toch zien sommige jongeren ook een soort 'gemene deler': de christelijke en de islamitische god is volgens hen dezelfde.

CB: hoe denk je over andere godsdiensten?

Inf: ik vind dat je daar gewoon respect voor moet hebben, maar ik vind wel... ik word wel heel erg beïnvloed door wat de islam doet in je omgeving. Ik bedoel die terroristische aanslagen en zo en dat ze dan denken dat ze in de hemel komen en zoveel maagden en zoveel Mercedessen die er rondrijden. Nee, dan heb ik echt zoiets van... nou er gebeuren natuurlijk zoveel dingen en natuurlijk, Nederlanders zijn ook niet echt de beste mensen, maar er gebeuren dingen in je omgeving en dan heb je wel zoiets van: o, hij is moslim, hm. Ik zou er niet mee kunnen thuiskomen of zoiets, dat zouden mijn ouders niet accepteren.

CB: zij geloven in Allah, wat vind je daarvan?

Inf: nou, dat vind ik een beetje hetzelfde als wij. Wij geloven in een God en dat is ook hun God. Volgens mijn komt dat allemaal een beetje op hetzelfde neer. (interview nr. 9c)

Een andere tiener denkt dat islamitische geloofsvoorschriften de relatie met God in de weg staan:

Zij: ik vind het zelf wel iets van... ze moeten echt vijf keer per dag bidden en alles voor God doen, terwijl de God waar ik in geloof, ik geloof dat Hij ook een relatie met jou wil, dat hij naar jou wil luisteren en dat hij ook wel dingen tegen jou wil zeggen. (int. 3, meisje, 16, christen)

Ik denk dat meer kennis van islamitische denkbeelden in dit geval een hoop vooroordelen zou kunnen wegnemen. Over het algemeen weten de christelijke jongeren namelijk niet veel over andere godsdiensten. Het feit dat zij hun mening geven over de islam is denk ik ook weer een uitvloeisel van het westerse denken; iedereen is een individu met een eigen mening, die vrij geuit moet kunnen worden. Een andere factor is natuurlijk het feit dat de islam de laatste tijd een 'hot item' in de media is.

4.6 Conclusie

Zowel bij christenen als moslims speelt individualisering een rol van belang in hun geloofsbeleving. Ze bepalen steeds meer zelf wat ze geloven en wat ze uitdragen. De christenen gaan daarin iets verder dan de moslims; soms ontstaat zelfs ruzie met een dominee. Bij de moslims zijn het vooral de meiden die vraagtekens plaatsen bij bepaalde gewoonten, zoals de verschillende behandeling van jongens en meisjes. Ze zien het dragen van een hoofddoek als een persoonlijke keuze. Christenen en moslims staan even tolerant tegenover andere godsdiensten, maar christenen uiten meer kritiek op de islam dan de moslims op het christendom. Beide groepen jongeren zijn matig geïnformeerd over andere religies.

Ik denk dat de trend van individualisatie van het geloof voor moslims en christenen een verschillende uitwerking heeft. De jonge moslims gebruiken hun gemaakte onderscheid tussen cultuur en geloof (een uitvloeisel van deze individualisatie) om vooroordelen weg te nemen; zij willen gezien worden als moderne, mondige moslims en niet als Marokkanen die vasthouden aan in hun ogen achterhaalde tradities uit het land van herkomst. Ook gebruiken zij dit onderscheid bij hun argumentatie dat sommige gebruiken 'niet bij de islam horen, maar Marokkaans zijn'. Een voorbeeld is de redenering van een aantal moslimmeiden dat de ongelijke behandeling van jongens en meisjes niet in de koran staat, maar een Marokkaanse gewoonte is.

Terwijl voor moslimjongeren individualisatie een instrument kan zijn, zijn de jonge christenen daar minder op die manier mee bezig. Zij zijn mondig over hun geloof en steken hun mening niet onder stoelen of banken, maar hoeven er niet zoveel mee te 'bewijzen' als hun islamitische leeftijdsgenoten. Zij hoeven hun positie in de Nederlandse samenleving niet te bevechten; er is al plaats voor hen 'ingeruimd'.

Hoofdstuk 5 - Etniciteit: ben ik Nederlander of Marokkaan?

De moslimjongeren die ik heb geïnterviewd zijn allemaal in Nederland geboren. Zij gaan naar een openbare school en gaan veel om met Nederlandse klasgenoten. Via televisie, tijdschriften en internet komen zij in contact met de Nederlandse, Europese en Amerikaanse jongerencultuur en nemen zij elementen over uit die cultuur. Hun ouders zijn echter allemaal geboren in Marokko en hebben andere ideeën en gewoonten. Zij voeden hun kind zoveel mogelijk op volgens islamitische en Marokkaanse richtlijnen. Marokkaanse jongeren worden dus beïnvloed door twee culturen, die qua ideologie kunnen verschillen: de Nederlandse cultuur, die erg westers georiënteerd is en de Marokkaanse cultuur, die meer traditionele elementen kent. De tieners gaan bijna elk jaar op vakantie naar Marokko; daar worden zij geconfronteerd met de verschillen.

Marokkanen hebben vaak een ander kleurtje dan de gemiddelde Nederlander; daardoor vallen ze op. Moslimmeiden dragen vaak een hoofddoek en zijn als zodanig te herkennen. Soms spreken ze Nederlanders met een accent. Deze eigenschappen maken hen 'anders' in de ogen van sommige autochtone Nederlanders. Voor sommige Nederlanders is dit al genoeg reden om negatief tegen moslims aan te kijken.

Nederland is van oorsprong niet 'ingesteld' op moslims. Er zijn niet overal moskeeën, de Nederlandse werkomstandigheden zijn niet ingesteld op het gebed dat vijf keer per dag moet plaatsvinden en het jaarlijkse vasten is moeilijker vol te houden als je in de minderheid bent.

Hoe beleven moslimjongeren dit? Welke verschillen zien zij met de Nederlandse cultuur? Hoe kijken ze aan tegen het land van herkomst Marokko? Hebben zij wel eens moeite met het combineren van verschillende cultuurelementen en vinden zij daar oplossingen voor? Lukt het hen om aan hun religieuze verplichtingen te voldoen in Nederland? Hebben zij last van discriminatie en hoe gaan zij daar mee om? En voelen zij zich meer Marokkaan dan Nederlander, of juist andersom?

5.1 Moslimjongeren over Marokkaan zijn in Nederland

Als ik moslims vroeg naar verschillen tussen de Nederlandse en de Marokkaanse cultuur, kreeg ik antwoorden als: het eten is anders, Marokkaanse ouders zijn strenger. De

Ja, ze denken dat ik heel rijk ben, ze denken allemaal dat we heel rijk zijn. In die vakanties komen ze ook heel vaak naar mijn vader toe van: ik wil met je dochter trouwen, maar dat doen ze eigenlijk alleen maar voor een paspoort. (interview nr. 7m)

De meiden hebben de ware bedoelingen van hun aanbidders goed door.

De Nederlandse en Marokkaanse denkbeelden kunnen sterk verschillen. Als de moslimjongeren naar Marokko op vakantie gaan worden zij nog meer geconfronteerd met deze contrasten. Hoe gaan ze om met die cultuurverschillen?

De meeste moslims leken niet zo veel problemen te ondervinden met deze verschillen. De ene keer gedragen ze zich als Marokkaan of moslim, de ander keer als Nederlander, al naar gelang de situatie. Dit komt overeen met wat ik op pagina 24... heb geschreven over *situational identification*: in verschillende situaties vereenzelvigen jongeren zich met verschillende sociale groepen. De jongens rapporteren volgens mij geen problemen omdat zij een positief beeld van hun levenswijze willen schetsen. Zij doen niet zo als 'die Nederlanders' dus hebben zij, beweren ze, weinig te maken met Nederlandse cultuurelementen.

Ook de meiden hebben niet echt grote problemen met verschillen in ideologie, maar ze vinden het wel eens vervelend dat zij iets niet mogen wat Nederlandse kinderen wel mogen, zoals zwemmen. Nederlanders begrijpen dat volgens hen niet en hebben vooroordelen:

Ja soms van die uitjes op school, dan gaan we zwemmen bijvoorbeeld en ja, dat mogen wij dus niet. En sommigen begrijpen het ook niet en die denken gelijk van: o, wat zijn ze streng, die ouders zijn echt streng en waarom mag ze dat niet, en zo. (interview nr. 4m)

Ik zei hierboven al dat Nederland niet is 'ingericht' op moslims en hun religieuze verplichtingen. Hoe gaan de jongeren hiermee om?

Een religieuze plicht die zich elke dag aandient en die alle moslimjongeren in de interviews noemen is het gebed, dat vijf keer per dag hoort plaats te vinden. Als het je niet lukt om op tijd te bidden kun je dat later op de dag inhalen, maar het beste is om op de geëigende tijdstippen te bidden. Maar hoe moet dat als je op school zit? Op openbare scholen wordt geen tijd voor het islamitisch gebed ingeruimd. En hoe vind je een rustig

plekje om te bidden? Deze vragen had ik kunnen opnemen in het hoofdstuk over religie, aangezien ze gaan over religieuze plichten; ik heb er echter voor gekozen ze te stellen in dit hoofdstuk, omdat de problemen waar sommige jonge moslims tegenaan lopen als ze hun religieuze plicht willen uitvoeren, mijns inziens tekenend is voor de positie van moslims in de Nederlandse samenleving. En dit heeft toch weer te maken met hun etniciteit en de migrantencontext waarin ze leven.

Een stel moslimmeiden heeft op hun school om een bidlokaal gevraagd, maar het verzoek is afgewezen. Sommige meiden zitten daar erg mee:

Ja, nu zit ik er eigenlijk wel heel erg mee. Ik heb het wel gevraagd, maar...het móét gewoon eigenlijk steeds op tijd. Het zijn vijf gebeden. 's Ochtends kan ik wel bidden en de twee [keer] 's avonds ook, maar twee [keer] kan ik niet bidden omdat ik op school zit.

CB: en kun je dat na schooltijd inhalen?

Inf: ja, dat haal je gewoon in, maar toch geeft het niet hetzelfde gevoel als wanneer je het op tijd doet. (interview nr. 1m)

Ik kan mij goed voorstellen dat dit meisje niet blij is met de situatie. Ze wil vijf keer per dag op gezette tijden met haar geloof bezig zijn maar ziet daar geen mogelijkheid toe. Aan de ene kant zou het voor haar prettig zijn als de school hiervoor ruimte en tijd zou maken; aan de andere kant kan dat moeilijk verwacht worden van een openbare Nederlandse school.

Demant, die de beleving van de islam bij Marokkaanse jongeren in Nederland heeft onderzocht, stelt dat slechts een enkele jongere beschikt over een gebedsruimte op school. Een groep meisjes die zij sprak had een handtekeningenactie voor een gebedsruimte gehouden, maar het verzoek werd afgewezen. Zij bidden nu soms stiekem op school, bijvoorbeeld achter een gordijn (Demant 2005: 44). De jongeren die ik sprak, hebben daar met geen woord over gerept; zij zeggen dat ze de gebeden thuis 'inhalen'. Ook Demant geeft dit aan, maar uit hierbij de twijfel of de jongeren zich daar wel zo strikt aan houden. Het is immers moeilijk op te brengen om na school, huiswerk en een eventuele bijbaan nog eens een 'bidmarathon' te doen (Demant 2005: 44-45). Ik twijfel met Demant mee, maar de jongeren die ik sprak *zeiden* zich strikt aan het vijf keer bidden te houden.

Ik kan mij voorstellen dat jongeren zich op deze manier tegengewerkt voelen in hun geloofsbeleving, ook al zijn hun eisen misschien niet helemaal realistisch; op een openbare school een gebedsruimte aanvragen kan wat veel gevraagd zijn. Het gaat mij echter om de gevoelens en beleving van de jongeren, en zij voelen zich in deze kwestie gediscrimineerd.

Afgezien van het geweigerde bidlokaal heb ik nog een paar verhalen van de jongeren gehoord over discriminatie (minder dan ik had verwacht). Soms gingen die verhalen over henzelf, soms over een vriend of familielid. Een jongen beweert dat hij soms een discotheek niet in mag en een Nederlander die naast hem staat wel. Een meisje is van mening dat zij vanwege haar hoofddoek geen baantje kan krijgen in de supermarkt. Een ander meisje denkt dat haar zus, die tandheelkunde heeft gestudeerd, geen baan kan vinden door haar hoofddoek. Of dit echt de redenen zijn waarom ze geweigerd worden weet ik natuurlijk niet, maar het gaat mij erom hoe de jongeren het beleven. Mij viel trouwens op dat de moslims geen gefrustreerde indruk op mij maakten toen zij deze verhalen vertelden. Ze waren er allemaal vrij gelaten onder. Discriminatie is vervelend, maar ik heb het idee dat ze het wel een beetje hadden verwacht. Als ik naar hun gevoelens vroeg, kreeg ik antwoorden als: 'ik zit er niet mee, ik ga mijn eigen gang'.

Een zelfde conclusie trokken Ton Nabben en zijn collega's in het boek *Van Allah tot Prada*. Het gaat volgens hem om momenten waarop jongeren zich gediscrimineerd voelen, waarna ze het van zich afzetten. De meeste jongeren voelen zich hierdoor niet gehinderd in hun functioneren in de samenleving. Het is soms wel frustrerend als het solliciteren niet lukt. Als de maatschappij zich een negatief beeld vormt van een groep in de samenleving, kan dit ertoe leiden dat de leden zich juist heel nadrukkelijk gaan vereenzelvigen (identificeren) met de eigen groep. In het geval van moslims kan bijvoorbeeld het dragen van een hoofddoek zo'n sterke binding met de groep symboliseren. De meiden die ik heb gesproken droegen hun hoofddoek met trots; het kan zijn dat ze bewust of onbewust toch een statement wilden maken. Overigens hoeft een negatief beeld dat de samenleving heeft niet te leiden tot een negatief zelfbeeld. Er spelen meer factoren mee; belangrijk is vooral hoe de persoon in kwestie dit alles zelf beleeft. Ook belangrijke figuren binnen de groep, zoals geestelijk leiders, hebben een grote invloed op iemands zelfbeeld (Nabben et al 2006: 117-121).

Als je gediscrimineerd wordt, word je gewezen op het feit dat de maatschappij je als een buitenstaander ziet; jij mag niet wat Nederlanders wel mogen. Zien de moslimjongeren zichzelf ook als niet-Nederlands? Kortom: voelen zij zich Marokkaans of Nederlands?

Verkuyten stelt dat hoewel culturen zich kunnen vermengen, mensen vaak sterk blijven vasthouden aan hun etniciteit. Jongeren kunnen in culturele zin 'vernederlandsen', maar blijven zichzelf toch als bijvoorbeeld Turk of Marokkaan zien. Dat neemt niet weg dat jongeren hun etnische identiteit blijven koppelen aan de 'eigen cultuur'. Het gaat hier dan wel om zelfgekozen cultuurkenmerken die het contrast moeten aangeven met de autochtone cultuur (Verkuyten 1999: 47-48). Het verschijnsel van het koppelen van etniciteit en eigen cultuur zie ik soms ook terug in mijn interviews. Een treffend voorbeeld is een meisje dat, als naar haar cultuur of afkomst wordt gevraagd, zegt dat ze Marokkaan is; als naar haar nationaliteit wordt gevraagd, zegt ze dat ze Nederlands is.

CB: hoe zou jij jezelf omschrijven, als Marokkaans of als Nederlands?

Inf: ik zou zeggen allebei. Als mensen gewoon vragen: wat ben jij? Ja, het klinkt wel raar, maar als ze vragen welke cultuur ben jij, ben je Turks? Dan zeg ik: ik ben Marokkaans. Dat is omdat mijn ouders Marokkaans zijn. Maar bijvoorbeeld als ze vragen naar mijn nationaliteit of zo dan zeg ik gewoon: Nederlands. (interview nr. 2m)

De antwoorden op de vraag: 'Hoe zou jij jezelf omschrijven: als Marokkaan, Nederlander of iets anders?' waren ongekend gevarieerd, eerlijk gezegd tegen mijn verwachting in. Ik had verwacht dat ze zich allemaal Marokkaan zouden voelen, omdat ze hun Marokkaanse gebruiken benadrukten in de interviews.

Een paar tieners weet het niet zo goed. Ze voelen zichzelf deels Marokkaans, deels Nederlands en refereren aan uitspraken van klasgenoten:

Ik weet niet, sommigen zeg maar in de klas, iedereen zegt: ja, je bent Nederlands, en dat soort dingen, en dan... maar ik weet niet, omdat ik hier geboren ben denk ik er wel eens over na van: wat ben ik nou, Nederlands of Marokkaans. En ik zeg wel dat ik zelf Marokkaans ben, maar... misschien zit er ook wel wat Nederlands tussen. (interview nr. 5m)

Een meisje zegt dat ze Marokkaan is, maar zich meer Nederlands voelt:

Literatuurlijst

Ahmad, H., *De Koran. Arabisch – Nederlands* (6^e druk; Hoevelaken 1994).

Baumann, G. en Gingrich, A. (eds.), *Grammars of Identity/ Alterity. A structural Approach* (New York, Oxford 2004).

Buitelaar, M., *Islam en het dagelijks leven. Religie en cultuur onder Marokkanen* (Amsterdam/Antwerpen 2006).

Camilleri, C. en Malewska-Peyre, H., 'Socialization and identity strategies', in: Berry, J.H. e.a. (ed.), *Handbook of cross-cultural psychology*, (Boston 1997) 41-67.

Demant, F., *Islam is inspanning. De beleving van de islam en de sekseverhoudingen bij Marokkaanse jongeren in Nederland* (Utrecht 2005).

Djavann, C., *Weg met de sluier!* (Amsterdam/Antwerpen 2004).

Erikson, E., *Het kind en de samenleving* (Utrecht 1964).

Erikson, E., *Identiteit, jeugd en crisis* (2^e druk; Utrecht/Antwerpen 1972).

De Koning, M. en Bartels, E., 'Voor Allah en mijzelf. Jonge Marokkanen op zoek naar de 'echte' islam', in: Buijs, F., De Koning, M., Bartels, E., Bouddouft, S., *Poldermoslims: identiteit gezocht* (2005) 19-26.

Moshman, D., *Adolescent Psychological Development. Rationality, Morality, and Identity* (New Jersey/London 1999).

Nabben, T., Yesilgöz, B. en Korf, D., *Van Allah tot Prada. Identiteit, leefstijl en geloofsbeleving van jonge Marokkanen en Turken* (Utrecht 2006).

Pels, T., *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland* (2^e druk; Assen 1999)

Pels, T., 'Muslim Families from Morocco in the Netherlands: Gender Dynamics and Fathers' Roles in a Context of Change', in: *Current Sociology* Vol. 48 No. 4 (2000) 75-93.

Pels, T. en De Haan, M., *Continuity and change in Moroccan socialisation. A review of the literature on socialisation in Morocco and among Moroccan families in the Netherlands* (Utrecht 2003).

Roberts, J., *The Shorter History of the World* (Oxford 1993).

Saharso, S., *Jan en Alleman. Etnische jeugd over etnische identiteit, discriminatie en vriendschap* (2^e druk; Utrecht 1995).

Schimmel, A., *Deciphering the Signs of God. A Phenomenological Approach to Islam* (Edinburgh 1994).

Shadid, W. en Van Koningsveld, P., *Muslims in Nederland. Minderheden en religie in een multiculturele samenleving* (Houten/Diegem 1997).

Verkuyten, M., *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen* (Amsterdam 1999).

Vertovec, S. en Rogers, A., 'Introduction', in: Vertovec, S. en Rogers, A. (ed.), *Muslim European Youth. Reproducing ethnicity, religion, culture* (Aldershot/Brookfield USA/ Singapore/Sydney 1998) 1-24.

Wagtendonk, K., 'Grondslagen van de islam', in: Waardenburg, J. (red.), *Islam. Norm, ideaal en werkelijkheid* (4^e druk; Houten 1997) 101-124.

APPENDIX

A – Voor dit onderzoek heb ik de moslimjongeren geïnterviewd

B – De brief die is verspreid op het Edisoncollege te Apeldoorn

C – De brief die aan de moslimouders is gestuurd

D – Deze brief is heb ik op diverse scholen en instellingen opgehangen, zonder resultaat

E – De brief die aan alle leerlingen van het Wessel Gansfortcollege is gemaïld

F – De brief die aan de christelijke ouders is gestuurd

A

Informatie onderzoeksproject¹

Living at the crossroads of identifications. Explorations and commitments of adolescents of Moroccan descent raised in the Netherlands.

Doel

Het onderzoek heeft als doel het in kaart brengen van identiteitsstrategieën van Marokkaanse jongeren. Het 'leven met twee culturen' is een centraal thema. Er wordt onder andere gekeken naar verschillen tussen jongens en meisjes, verschillen tussen leeftijdscategorieën en verschillen in opleidingsniveau.

Onderzoekers

Dr. M.W. Buitelaar, universitair hoofddocent Antropologie van Moslimculturen
Dr. H. Bosma, universitair hoofddocent Adolescentiepsychologie
Drs. Susan Ketner (Onderzoeker in Opleiding[OIO], = promovendus)
Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap
Oude Boteringestraat 38
9712 GK Groningen
Telefoon werk: 050-3635571
E-mail: S.L.Ketner@theol.rug.nl / susanketner@yahoo.com m.w.buitelaar@theol.rug.nl

Methode

Het interview wordt gehouden volgens de methode van de *GIDS*, Groningen Identity Development Scale. Deze methode bestaat uit een kwalitatief en een kwantitatief gedeelte. Voor het kwalitatieve gedeelte wordt een semi-gestructureerd interview gehouden, voor het kwantitatieve gedeelte is er een vragenlijst. Het interview gaat over de volgende domeinen: levensbeschouwing, vriendschap, ouders, school-beroep-vrije tijd, Marokkaan-zijn, trouwen/relaties. Het interview duurt ongeveer 1½ uur (twee lessen).

Privacy

De interviews zullen worden opgenomen. Deze opnames en de eventuele transcripten ervan zullen alleen in het kader van het onderzoek gebruikt worden en niet worden verstrekt aan derden. In het onderzoeksverslag en/of publicaties erover zullen de jongeren worden geanonimiseerd. Individuele kenmerken zoals naam en leeftijd zijn dan niet meer herkenbaar.

Toestemming

Het interview vindt plaats met goedkeuring van de school / het buurthuis, en met schriftelijke toestemming van de ouders. Uiteraard ook met toestemming van de jongere zelf.

Vergoeding

Na deelname aan het interview ontvangt de jongere een tegoedbon van 10 euro.

¹ Voor het volledige onderzoeksvoorstel zoals gehonoreerd door NWO (Nederlands Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek) zie Bijlage III.

Vragen

Voor vragen kunnen de jongeren, ouders, docenten of andere betrokkenen contact opnemen met onderzoeker op bovenstaand adres.

Hallo jongere!

In de krant, op TV, op de radio: overal verschijnen berichten over integratie, zwart-witte scholen, moslimjongeren enzovoort. Maar kom jij genoeg aan het woord over je eigen ervaringen? Misschien denk jij over sommige dingen wel heel anders dan op het nieuws wordt verteld. Daarom heeft de universiteit van Groningen een onderzoek opgezet om erachter te komen wat jongeren nou echt bezighoudt en hoe zij tegen dingen aankijken. We zijn vooral benieuwd naar hun mening over school, vriendschap, toekomst en hoe het voelt om Marokkaan te zijn in Nederland.

Daarom willen wij erg graag **jouw** mening horen over dingen die **jou** bezighouden. Dus hierover zouden we graag met **jou** willen praten. Tenslotte weet je zelf toch het beste hoe het zit!

Dat praten gebeurt in de vorm van een vraaggesprek (alleen de onderzoeker en jij) van ongeveer anderhalf uur. Wat je zegt en wie je bent komt niemand te weten, en als je sommige vragen liever niet beantwoordt dan hoeft dat niet. Als **beloning** voor je tijd en moeite krijg je een **VVV-bon van 10 euro**. Dus je mag anderhalf uur vrijuit praten over wat **jou** bezighoudt en je verdient er ook nog aan!

Zie je dit wel zitten, meld je dan **vóór 1 maart** aan bij mij. Mijn naam is Carla Bol en ik doe het onderzoek op deze school.

Aanmelden kan per telefoon: 06-43101766

of per email: C.E.H.Bol@student.rug.nl

Ook als je vragen hebt kun je contact met mij opnemen. Je kunt je ook aanmelden bij jullie leerlingenbegeleidster op het Edison College: mevrouw Van der Linden, kamer 0.74.

Gewoon doen, het is echt niet eng en je vangt er wat voor!

Hopelijk tot ziens!

Carla Bol

Froukemaheerd 47

9736 RD Groningen

06-43101766

C.E.H.Bol@student.rug.nl

C

Groningen, 30 mei 2005

Beste ouders,

De media staan de laatste tijd bol van berichten over integratie, zwarte-witte scholen, moslimjongeren, etc. Zelden komen jongeren zelf aan het woord over hun eigen ervaringen. We hebben de indruk dat de (negatieve) berichtgeving vaak niet overeen komt met hun werkelijkheid. In dit onderzoek willen we jongeren vragen te vertellen over kwesties die hen bezighouden. Wij denken aan onderwerpen als school, vriendschappen, de toekomst, geloof, en hoe het voelt om Marokkaan te zijn in Nederland.

Wij, enkele antropologen van de Rijksuniversiteit Groningen, willen graag over dit soort onderwerpen met uw zoon/dochter een gesprek voeren. Hiervoor vragen wij u graag toestemming. De inhoud van het gesprek is vertrouwelijk: niemand buiten onszelf zal er inzage in krijgen. In de verwerking van de uitkomsten zullen de jongeren met wie wij gesproken hebben anoniem blijven: het zal niet duidelijk zijn over wie informatie gaat, want individuele kenmerken zoals naam en leeftijd zijn dan niet meer herkenbaar.

Ter compensatie en als dank voor de tijdsinvestering ontvangt uw zoon/dochter naar universitair gebruik een VVV-bon ter waarde van 10 euro.

Als u vragen heeft, kunt u contact opnemen met Carla Bol: 06-43101766.

Wij zouden u willen vragen bijgevoegd formulier te tekenen. U kunt dit formulier opsturen of meegeven aan uw zoon/dochter.

Wij hopen dat we u hiermee voldoende hebben geïnformeerd.
Met vriendelijke groeten,

Carla Bol
Drs. S.L. Ketner
Dr. M.W. Buitelaar
M. Zijnga
C.M. Hendriks

GEÏNFORMEERDE TOESTEMMING

Ik, ~~Carla Bol~~ (naam proefpersoon)

Stem toe mee te doen aan een onderzoek dat uitgevoerd wordt door

Carla Bol, student/stagiaire Godsdienstwetenschap, in samenwerking met leeronderzoek studenten.

Ik ben me ervan bewust dat deelname aan dit onderzoek geheel vrijwillig is. Ik kan mijn medewerking op elk tijdstip stopzetten en de gegevens verkregen uit dit onderzoek terugkrijgen, laten verwijderen uit de database, of laten vernietigen.

De volgende punten zijn aan mij uitgelegd:

1. Het doel van dit onderzoek is verkrijgen van inzicht in de belevingswereld van jongeren van Marokkaanse afkomst. Deelname aan dit onderzoek zal meer inzicht geven omtrent overeenkomsten en verschillen in de manier waarop jongeren vormgeven aan hun identiteit.
2. Er zal mij gevraagd worden een vragenlijst te beantwoorden. Het hele gesprek zal ongeveer anderhalf uur (90 minuten) duren. De onderzoeker zal uitleggen waar het onderzoek over gaat.
3. Er behoort geen stress of ongemak voort te vloeien uit deelname aan dit onderzoek.
4. De gegevens verkregen uit dit onderzoek zullen anoniem verwerkt worden en kunnen daarom niet bekend gemaakt worden op een individueel identificeerbare manier.
5. De onderzoeker zal alle verdere vragen over dit onderzoek beantwoorden, nu of gedurende het verdere verloop van het onderzoek.

Handtekening onderzoeker... Datum 16/03/'05.....

Handtekening proefpersoon... Datum 5-4-'05.....

Handtekening ouder... Datum 5-4-'05.....

LAAT JE STEM HOREN!

GEZOCHT: MAROKKAANS- NEDERLANDSE JONGEREN VOOR INTERVIEW

BELONING: 10 EURO

Hallo jongere!

In de krant, op TV, op de radio: overal verschijnen berichten over integratie, zwart-witte scholen, moslimjongeren enzovoort. Maar kom jij zelf genoeg aan het woord over je eigen ervaringen? Misschien denk jij over sommige dingen wel heel anders dan op het nieuws wordt verteld. Daarom heeft de universiteit van Groningen een onderzoek opgezet om erachter te komen wat jongeren nou echt bezighoudt en hoe zij tegen dingen aankijken. We zijn vooral benieuwd naar hun mening over school, vriendschap, toekomst en hoe het voelt om Marokkaan te zijn in Nederland.

Daarom willen wij erg graag **jouw** mening horen over dingen die **jou** bezighouden. Hierover willen we graag met **jou** praten. Tenslotte weet je zelf toch het beste hoe het zit!

Dat praten gebeurt in de vorm van een vraaggesprek (alleen de onderzoeker en jij) van ongeveer anderhalf uur. Wat je zegt en wie je bent komt niemand te weten, en als je sommige vragen liever niet beantwoordt dan hoeft dat niet. Als **beloning** voor je tijd en moeite krijg je een **VVV-bon van 10 euro**. Dus je mag anderhalf uur vrijuit praten over wat **jou** bezighoudt en je houdt er een VVV-bon aan over!

Bel Carla Bol: 06-43101766
Of mail naar C.E.H.Bol@student.rug.nl

LAAT JE STEM HOREN!

E

IK ZOEK: jongeren tussen 12 en 18 jaar, met een christelijke achtergrond /overtuiging

BELONING: 10 EURO!

Mijn naam is Carla Bol en ik studeer aan de universiteit in Groningen. Voor mijn afstudeeronderzoek interview ik jongeren met verschillende religieuze achtergronden. Het interview duurt een uurtje, en ik stel je vragen over school, je vrienden, je ouders en zo verder. Zo wil ik te weten komen hoe de jongere van nu in de wereld staat! Je naam wis ik, dus het is volledig anoniem. Als je een vraag niet wilt beantwoorden hoeft dat niet. Dus jij kunt je verhaal kwijt en je vangt er ook nog **10 euro** voor! Meld je snel aan per telefoon of email. Ik ben benieuwd naar jouw verhaal!

Carla Bol

06-43101766

C.E.H.Bol@student.rug.nl

F

Oude Boteringestraat 38
NL-9712 GK Groningen
Telefoon + 31 (0) 50 363 80 17
Telefax + 31 (0) 50 363 62 00
E-mail: faculteit.gg.gw@theol.rug.nl

Datum	Telefoon	Uw kenmerk	Ons kenmerk
1 maart 2006	050-3638017		
Onderwerp			

afstudeeronderzoek

Beste ouders,

Mijn naam is Carla Bol en ik studeer godsdienstwetenschap aan de Rijksuniversiteit in Groningen. Voor mijn afstudeeronderzoek interview ik jongeren met diverse religieuze achtergronden, waaronder de christelijke achtergrond/overtuiging. Ik zou daarom graag met uw zoon/dochter een gesprek voeren. De onderwerpen die worden besproken zijn dingen als school, vriendschappen, de toekomst en geloof. De inhoud van het gesprek is vertrouwelijk; namen worden gewist. Ter compensatie ontvangt uw zoon/ dochter naar universitair gebruik een VVV-bon van 10 euro.

Ik zou u willen vragen bijgevoegd formulier te tekenen. U kunt dit formulier meegeven aan uw zoon/dochter.

Voor vragen kunt u altijd contact met mij opnemen.

Met vriendelijke groet,

Carla Bol
06-43101766
C.E.H.Bol@student.rug.nl

GEÏNFORMEERDE TOESTEMMING

Ik,.....(naam geïnterviewde)

Stem toe mee te doen aan een onderzoek dat uitgevoerd wordt door

Carla Bol, student Godsdienstwetenschap

Ik ben me ervan bewust dat deelname aan dit onderzoek geheel vrijwillig is. Ik kan mijn medewerking op elk tijdstip stopzetten en de gegevens verkregen uit dit onderzoek terugkrijgen, laten verwijderen uit de database, of laten vernietigen.

De volgende punten zijn aan mij uitgelegd:

1. Het doel van dit onderzoek is verkrijgen van inzicht in de belevingswereld van jongeren met een christelijke achtergrond. Deelname aan dit onderzoek zal meer inzicht geven omtrent overeenkomsten en verschillen in de manier waarop jongeren vormgeven aan hun identiteit. Het hele gesprek zal ongeveer een uur duren. De onderzoeker zal uitleggen waar het onderzoek over gaat.
2. Er behoort geen stress of ongemak voort te vloeien uit deelname aan dit onderzoek.
3. De gegevens verkregen uit dit onderzoek zullen anoniem verwerkt worden en kunnen daarom niet bekend gemaakt worden op een individueel identificeerbare manier.
4. De onderzoeker zal alle verdere vragen over dit onderzoek beantwoorden, nu of gedurende het verdere verloop van het onderzoek.

Handtekening geïnterviewde Datum.....

Handtekening ouder Datum.....